

द्रव्यસંગ્રહ.

(શ્રીમત્તેમિયન્દ્રાચાર્ય સિદ્ધાન્ત ચક્રવર્તી કૃત)

ગૂજરાતી ભાષાંતર કરનાર

ડોહારી મણીલાલ યુનીલાલ સાણોદા.

અંશોધક

પંડિત છોટાલાલ નાથુરામ પરવાર.

પ્રકાશક

ડોહારી રેવચંદ પદમસી સાણોદા.

શ્રી વીરાજ્ઞ ૨૪૫૬ શ્રુતપંચમી
પ્રથમાવૃત્તિ ૧૦૦૦.

મૂલ્ય રૂપાંચાસ્ય.

ઉપવાસ.

(૧) આપણે આત્માથી પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપરથી રાગ ઘટાડવો અને ક્રોધાદિ ૨૫ કપાયોને મટાડવા તેજ ખરો ઉપવાસ.

સામાયિક સ્વાધ્યાય છત્ર પૂજનાદિ ધર્મ ધ્યાનમાં સાવધાન રહીને સમય ગાળવો જોઈએ. ત્યારેજ ઉપવાસનું ફળ મળે છે. કેમકે ઉપવાસ એક તપ છે, અને તપ તો ઇચ્છાઓના નિરોધથી થાય છે.

દીપચંદ વર્ણી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૩૮૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ દ્રવ્ય સંજ્ઞા

વિષય ૬૬૯૩૨ : ૪

પ્રસ્તાવના.

મહારા સુદા અંધુઓ ! આપણા ગુજરાત પ્રાંતના દિગમ્બર જૈન સમાજમાં કેટલાક કાળથી ધર્મશાસ્ત્રોના જ્ઞાનનો તદ્દન અભાવ થઈ ગયેલા હતા, તેમું મુખ્ય કારણ આ છે, કે આપણા ભદારક નામ ધરાવતા પરિવ્રાહી અને વિષથી ધર્મગુરુઓનું “રોમના પોપો” ની પેઠે સામ્રાજ્ય થઈ ગયેલું હતું, તેઓ પોતાના વિષયકષાયોનું પોષણ કરવાની ખાતર આખી સમાજને ધર્મજ્ઞાનથી શૂન્યજ રાખતા હતા. તેમના મ્હોડેથી નિકળેલાં ખરાં ખોટાં વચનો તેજ ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કહેવાતો અને તેમની આગતા સ્વાગતા કરી લાવના ભેટ આપવી તેજ ધર્મ કહેવાતો હતો, આ કારણથી અહીં સુધી અંધારૂં થયું કે, સાધારણ શ્રાવકોની આચાર વિચારની ક્રિયા જેની કે જિનેન્દ્રનું અષ્ટ દ્રવ્યોથી પૂર્જન કરવું એ પણ જાણી શક્યા નહીં, ભગવાનને સમર્પણ (ચઢવિણ) દ્રવ્ય, નારિયળ, સોપારી, બદામ વિગેરે પણ વેચવા લાગ્યા ઇલાદિ.

જ્યારે મુંબઈમાં દિગમ્બર જૈન પ્રાંતિક સભાની સ્થાપના થઈ, ત્યારે ગુજરાત પ્રાંતમાં પણ ઉપદેશક ફેરવવામાં આવ્યા, તે ધર્મોપદેશકોમાંથી હું પણ એક વ્યક્તિ છું. મને તે સમયે આ પ્રાંતમાં સુધારો કરવા સૌથી વ્ય એકજ ઉપાય સૂઝ્યો તે “શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય” કેમકે શાસ્ત્રજ્ઞાન સિવાય ખરો અને સ્થિરરૂપે સુધાર થઈ શકેજ નહિ.

પણ આ વાતમાં મોટામાં મોટી અડચણ એ ઉપસ્થિત થઈ કે અમારા બધા ધર્મગ્રંથો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આચાર્યોએ લખેલા અને તેના ઉપર જે ટીકા ભાષામાં થઈ તે પણ હિંદી (હિન્દી) ભાષામાં થઈ, એટલે અમારા ભાઈ બહેનો પ્રથમ તો તેને ધાંચી શકે નહિ, અને કદાચીત્ વાંચે તો સમજ ના શકે, હું

પણ એક હિન્દી ભાષા જાણનાર અને મહારા પહેલાં જે ઉપદેશકો આવ્યા તે પણ હિન્દી ભાષા બોલનાર એટલે સમજાવવામાં પણ બહુ અગવડ પડતી હતી, પરંતુ પરિશ્રમનું ફળ અવશ્ય મળે છે. આ સિદ્ધાંત ઉપર કાર્ય જોડાં ચાલુ રહ્યું, તેના પરીણામે આજે અમારા ઘણા ભાઈ જુદેનો, આ પ્રાંતમાં બહુ સંખ્યામાં સ્વાધ્યાય કરવા લાગ્યાં અને તેના લીધે ઘણે ભાગે આચાર વિચાર સમ્બંધી સુધારો થયો છે. તે ખુશીની વાત છે, આટલુંજ નહિ પણ કેટલાક જૈન ગ્રંથોના મૂળ શ્લોકોનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ પ્રગટ થયો છે. જેવાકે રત્ન-કરંડ આવકાચાર, તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર વિગેરે, તે સિવાય ધર્મપરિક્ષા વિગેરે: કેટલાક અનન્ય કથાગ્રંથોનો પણ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ થયો છે, તે પણ ખુશી થવા જેવું છે, પણ એટલા માત્રથી આપણે સંતોષ કરીને બેસવાનું નથી, હજી ઘણા ગ્રંથો છે કે જેના અનુભદ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

યદ્યપિ ગુજરાત કોઈ અંશમાં જગૃત થઈ છે ખરી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનનો તો તદ્દન અભાવજ છે એમ કહીએ તો ચાલે, આ મોટી ખામી જોઈને મહારા ધર્મચંદુ મણીલાલ ચુનીલાલ કોઠારી સાહેબ નીવાસીએ શ્રીમદ્ પૂજ્યશ્રી ૧૦૮ નેમિચંદ્ર આચાર્ય સિદ્ધાંતચક્રવર્તીકૃત દ્રવ્યસંગ્રહનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરીને તેમના પિતામહના ન્યાયોપાજીત દ્રવ્યમાંથી છંપાવીને, પ્રગટ કર્યું છે, આ કામમાં એમને પંડિત છોટાલાલ પરવાર નરસિંહપુર (C. P.) નિવાસીએ મદદ કરી છે, તેથી આ બન્ને સજ્જનોના ધન્યવાદને પાત્ર છે, અને જે ભાઈ જુદેનો આ ગ્રંથ વાંચીને સદુપયોગ કરશે એટલે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તેઓ પણ ધન્યવાદને પ્રાપ્ત થશે, અને તેમના આત્મજનું હિત થશે.

આ ગ્રંથ આચાર્યશ્રીએ માલવા પ્રાંતોર્ગત આશ્રમ નગરીના શ્રી મુનિ સુવ્રતનાથના ચૈત્યાલયમાં સ્થિત થઈને ધારાનગરાધીશ શ્રીપાળમંડુજેશ્વર નૃપતિના રાજ્યકાળમાં, સંસ્કાર દુઃખોથી ભયભીત,

સ્વાધીન અવિનાશી (મોક્ષ) સુખોના અભિલાષી જીવોને સ્વાત્માનુભવથી ઉત્પન્ન સુખોની પ્રાપ્તિ થવાને માટે પ્રથમ ૨૬ ગાથાઓમાં લઘુદ્રવ્યસંગ્રહ રચ્યો હતો, પશ્ચાત્ વિશેષ તત્ત્વજ્ઞાનના ખુલાસા માટે બૃહદ્રવ્યસંગ્રહ સંપૂર્ણ ૫૮ ગાથાઓમાં રચ્યો, તેની ટીકા સંસ્કૃત, ભાષામાં શ્રીશ્રદ્ધદેવ-સૂરીએ કીધી, તે ઉપરથી ભાષા ટીકા જયપુર નિવાસી જવાહરલાલ શંત્રીએ કીધી, અને એક મોટી ભૂમિકા સાથે અંગ્રેજી ભાષા ટીકા સારસ્વત પંડિત સરસ્વન્દ્ર લોપલ M. A. B. L. વિદ્યાભૂષણ ભારતે વિશેષ ખુલાસા કરીને કીધી છે, તે પણ પ્રગટ થઈ ચુકી છે, તે સિવાય પંડિત સૂરજભાન વડીલે પણ સારી રીતે ખુલાસાવાર લખીને હિન્દીમાં પ્રગટ કરી છે, અને મૂળ ગાથાઓ સંસ્કૃત છાયા, શ્રવણાન્વય અને હિંદી અર્થ સાથે અનેકવાર નાની બે એડીશનોમાં લિપ્ત બે સ્થળેથી પ્રગટ થઈ ચુકી છે. મરાઠી ભાષામાં પણ અનુવાદ સહિત પ્રગટ થઈ ચુકી છે. મૂળ ગાથાઓ પર ભાષાકવિતા પણ પંડિત જનારસીદાસ કવિસમ્રાટ લખી ગયા, હતા તે પ્રગટ થઈ ગઈ છે. આ ઉપરથી આ ગ્રન્થની ઉપયોગીતા આપણને જણાઈ આવે છે.

ત્યારે આવા ઉપયોગી ગ્રન્થ ગુજરાતી ભાષામાં ન થાય એ એક મોટી ખામી અને ગેરલાલની વાત હતી, તેજ ખામીને લેખક મહાશયે પૂરી કીધી છે, તેથી તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

શ્રી ૧૦૮ નેમિચંદ્રાચાર્ય સિં ૪૦ એ, ગોમટસાર લબ્ધિસાર ક્ષપણસાર ત્રિલોકસારાદિ અનેક સિદ્ધાંતગ્રન્થોની રચના કરીને સંસારી જીવોને મોટામાં મોટો ઉપકાર કર્યો છે, તે શ્રીનેમીચંદ્રાચાર્યને અમારા પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર થાઓ.

છેવટે વાચકવૃન્દોને એનો સારો લાભ લેવાની સૂચના કરીને વિરમુ છું. અંશાંતિ:

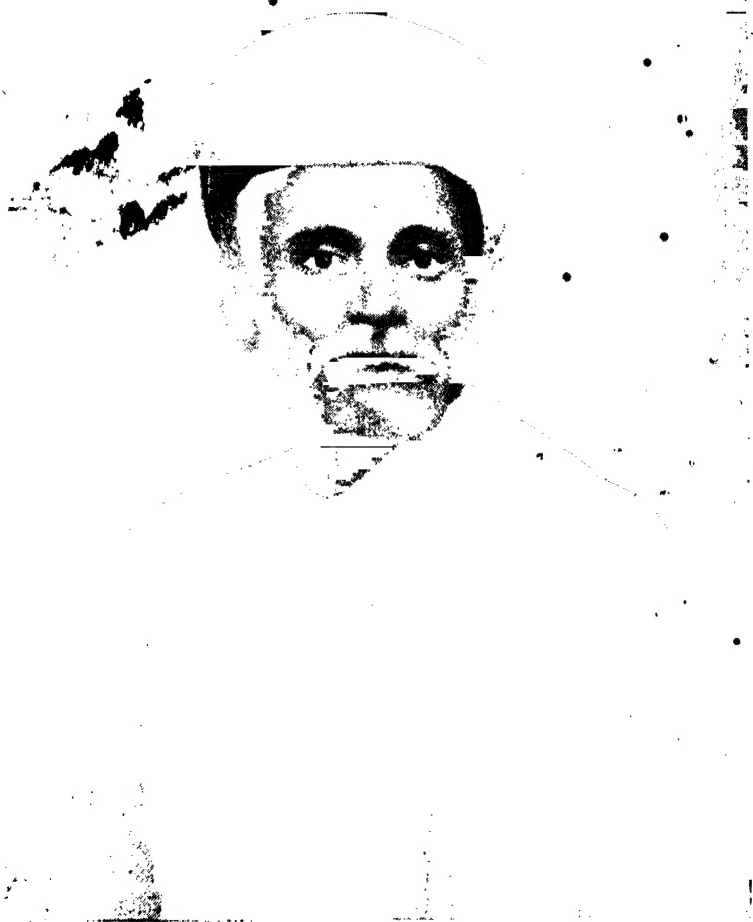
શ્રી વિરાજ ૨૪૫૬ }
જેજી સુદી ૫

શ્રી જિનચરણાનુરાગી
(ધર્મરત્ન પંડિત) દીપયન્દવર્ણી.
અધિષ્ઠાતા તા. પ્ર. આ, ચૌરાસી: મથુરા.

આજની જરૂરીયાતો.

(૧) કુરીતિયોગમટાડવી (૨) ખર્ચો ઘટાડવો (૩) ખાદી પહેરવી
(૪) સાદામયી રહેવું (૫) સત્યના પૂજારી થઈ દેશ હિતનાં માટે,
અહિંસાધર્મના પ્રચાર માટે, જીવોના ઉપર કડ્ડા કરીને દેશનેતાઓને
સાથ દેવો. (૬) સાદો, હિતકારી, ભૂખના પ્રમાણમાં, આપણા દેશમાં
ઉત્પન્ન થએલો શુદ્ધ ખોરાક ખાવો. (૭) ચા, કેફી, સીગરેટ, ખીડી,
સોડાવોટર, લેમન, ઈંગ્રેજ દવાઓ, વિગેરે કેફી ચીજો, તથા પરદેશી
કાપડ વિગેરે વિદેશી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, (૮) પોતપોતાના ધર્મ-
પર દ્રઢ રહીને અન્યધર્મો ભાઈઓના પ્રત્યે પ્રેમભાવથી વર્તવું. (૯)
ધર્મના નામે પૂજતા ભેષી, ઢાંગી, વિપથી પરિગ્રહિ, લોભી ગુરુઓનો
બહિષ્કાર કરીને, આગમના પ્રમાણે ચાલનારા શ્રદ્ધાળુ જ્ઞાની અને
ચારિત્રવાન મહાત્માઓને ગુરુ બનાવવા. (૧૧) પુત્રોની સમાન પુત્રી-
ઓને શિક્ષણ આપવું. (૧૨) લખવા વાંચવા ઉપરાંત સત્ય, સદાચાર,
બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા આદિ ધર્મશિક્ષા આપવા વધારે લક્ષ્ય રાખવું.
(૧૩) રેંટીયા આદિ ઉદ્યોગીક શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો. (૧૪) શારી-
રિક બળની રક્ષા સાથે આત્મિક બળનો વિકાસ કરવા લક્ષ્ય રાખવું.
(૧૫) જીવમાત્રમાં મિત્રભાવ, ગુણીજનોમાં આદરભાવ, દીન દુઃખી
જીવોમાં કડ્ડા અને વિપરીત આચાર વિચારવાળાથી ઉપેક્ષા (અસ-
હકાર) કરવો.

દીપચંદ વર્ણી.

रा. रा. स्वर्गस्थ श्री डोडारी पद्मभर्ती इत्येवं
(सांगोदा)

ૐ અર્પણ.

પ્રાતઃસ્મરણીય સદ્ગત પરમપૂજ્ય દાદાશ્રી,

આપે આપની ૧૧ વરસની ઉમરે આપના પિતાશ્રી 'તેચંદના સ્વર્ગવાસથી ગરીબ અવસ્થામાં આવી પડેલા સંસારના ભારને જે સંભાળ, ધીરજ ને અંતથી ઉપાડી લીધો તથા કુટુંબનું ગાફું જે મુશ્કેલીઓને વિદ્યોમાંથી પાર કરી આર્થિક સ્થિતિ સુધારી કુટુંબ દૃઢિ-ગત થઈ સમાજમાં જે માન આપ્યું મેળવ્યાં, તથા ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યનો શુભ કાર્યોમાં ઉપયોગ કરી પૂણ્યોપાર્જન કર્યું. તથા સગાં સંબંધી તથા ઈતર જનોને માર્ગદર્શક થયા-એ સર્વે બાબતો જ્યારે દષ્ટિપથ થાય છે ત્યારે હૈયું નમ્રીભૂત થઈ આપ પૂણ્યાત્માના ચરણોમાં સ્વાભાવિક ઢળી પડે છે.

તમારી ધર્મશ્રદ્ધા, તમારામાં રહેલો દીન દુઃખી પ્રત્યેનો દયાભાવ, સ્વાર્થના ભોગે પણ ખીગ્નઓનું કલ્યાણ કરવાની તમારી વૃત્તિ, તમારું આદર્શ ચારિત્ર અને મારા તરફનો તમારો અત્યંત સ્નેહભાવ-આ તમારા અનેક ગુણોનું નિરંતર સ્મરણ રહ્યાં કરે તેની એક નાનીશી યાદગીરી તરોડે

દ્રવ્ય સંગ્રહ

નામનું જૈન તત્ત્વોનું નિષ્પણ કરતું શ્રીમન્નેમિચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધાન્ત ચક્રવર્તી-કૃત આ પુસ્તક ગૂજરાતીમાં તમારે ચરણે ધરતાં મારો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે.

સાણોદા શ્રુતપંચમી

૨૪૫૬.

લી૦

તમારો આશંકિત પૌત્ર
મણિલાલ.

સંપાદકના બે બોલ.

ધનની શાસ્ત્રકારોએ ત્રણ ગતિઓ કહેલી છે; દાન, ભોગ અથવા નાશ. જેઓ દાન દેતા નથી અથવા તો ઉપભોગ કરતા નથી તેઓને વાસ્તે નાશ રૂપ ત્રીજો માર્ગ ખુલ્લો છે. ન્યાયોપાર્જીત ધન આ ભોગ તેમજ ખર્ચોના હિતાચે થાય છે કારણ કે સંકારહિતપણે તેનો ઉપભોગ થાય છે તેમજ વિધિપૂર્વક તીર્થગમનાદિક કાર્ય તે ધન વડે થઈ શકે છે.

આ લઘુકૃતિ ગૂજરાતી દિગંબર જૈનોમાં રહેલું ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાન કંઠક અંશે દૂર કરવામાં સહાયબૂત થશે તથા જ્ઞાનપ્રચાર માટે સ્વપર હિતકારી તે એક સાસ્ત્રદાન છે એ હેતુથી તે તૈયાર કરવામાં આવી છે. અને તે કાઠારી પદમસી કૃતચંદના ન્યાયોપાર્જીત ધનની મદદથી જીવોના કલ્યાણ અર્થે સાધર્મીભાઈઓને વિના મૂલ્યે ભેટ કરવામાં આવે છે, તેનો લાભ વાંચક લેશે એવી ભાવના છે.

સર્વ જૈન તાત્ત્વીક ગ્રંથો સંસ્કૃત પ્રાકૃત કે હિંદી ભાષામાં પ્રયોજાયા છે. ગૂજરાતી દિગંબર જૈનોમાં જૈનધર્મનો એકે વિદ્વાન અભ્યાસી ન હોવાથી ગૂજરાતીમાં ખેચાર અનુવાદો સિવાય એકે ગ્રંથ મળી શકતો નથી. જે કંઈ હશે તે શાસ્ત્રલંકારોમાં સરી રહ્યા છે. હાલમાં ગ્રંથો હિન્દી ભાષામાં જાપાઝ બહાર પડે છે. પરંતુ ગૂજરાતના દિ. જૈનોને હિંદીમાં અભ્યાસ કરવાનું અગવડ ભર્યું સાગે છે. ગમેતેવું કંઈ નિરૂપણ સ્વ ભાષામાં જટ ને સારી રીતે સમજાય છે. વળી જેટલું સાહિત્ય સમાજમાં પ્રચલિત ભાષામાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં સમાજમાં ચેતનતા યા જ્ઞાનપ્રચાર હોય છે. આ હેતુથી આ પુસ્તક લખવાની હિંમત કરી છે. આ પ્રયત્નની સફળતા સમાજ તેનો જેટલો લાભ લે તે ઉપર અવલંબે છે તે બેનું માપ અવિષ્યજ કાઢી શકે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મુખ્યત્વે દ્રવ્યસંગ્રહની અંગ્રેજી આવૃત્તિ તથા શ્રીયુત સરજલાનું વકીલ કૃત હિંદી ટીકા તથા બીજી હિંદી આવૃત્તિઓની મદદ લેવામાં આવી છે, તે સર્વે ગ્રંથ કર્તાઓને તથા આ પુસ્તકનું સંશોધન કરનાર મારા મિત્ર પંડિત છોટેલાલ પરવારનો તથા પુસ્તક છાપતા પહેલાં તપાસી જવા માટે શ્રીયુત ધર્મ-રત્ન પંડિત દીપચંદ્રજી વર્ણીજીનો અત્યંત આભારી છું.

હું અલ્પજ્ઞાની છું. મારું ધર્મનું જ્ઞાન નહિ જેવું છે તેથી મારા આ પ્રયત્નમાં ભૂલો તેમજ ઉણપો રહી જવાનો સંભવ છે. તેથી વિદ્વાનવર્ગ તે ભૂલો ને ઉણપો સુધારી મારી આ લઘુ કૃતિને નિભાવો લેશે એવી પ્રાર્થના સાથે વિરમું છું ઐ શાંતિ:

સાણેદા પો. નાંદોલ

લી. આપનો

વિ. સં. ૨૪૫૬ શ્રુતપંચમી.

મણીલાલ ચુનીલાલ કેડારી.

શુદ્ધિ પત્ર.

પૃષ્ઠ	કોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૪	મંગલાચરણ	મંગલાચરણ
"	૫	ગિદ્દિઠં	ગિદ્દિઠં.
"	૭	જાવ	જીવં
"	૭	ચેળ	ચેન
"	૧૭	દેવાંણ	દેવાણ
"	૧૮	નરો	ળરો
૨	૧૮	સો	સો
"	૧૪	ભોગવવાતોળો	ભોગવવાવાળો
"	૧૯	આનપાણ:	આણપ્રાણ:
૩	૨	જેને	જેને
"	૧૫	દંસૃળમથ	દંસળમથ
"	૧૭	પ્રાણુ	પ્રાણુ
૪	૬	અથ	અધ
૫	૧૭	અવધિ	અવધિ
૭	૮	કડવો, ખાટો	કડવો, ખારો. ખાટો
"	૧૦	કટોર	કઠોર
૮	૧	કરે છે પુદ્ગલ	કરે છે તેથી પુદ્ગલ
"	૨	નડે છે	પડે છે
"	૬	ઉત્પન્ન	ઉત્પન્ન
"	૧૮	પુદ્ગલ	પુદ્ગલ
૯	૭	અસમુદ્ધ ઘાતાત્	અસમુદ્ધ ઘાતાત્
"	૧૦-૧૪	સમુદ્ધાત	સમુદ્ધાત
૨૪	: ૧૭	વિભાગી	અવિભાગી

श्रु	दी	अशु	शु
"	२३	भारणन्तिक	भारणन्तिक
१०	४	वनस्पत्यः	वनस्पतयः
"	५	पक्षादयः	शक्षादयः
"	१८	ते	ने
११	८	निर्मस्काः	निर्मनस्काः
१२	३	पर्याप्त	पर्याप्ति
"	१४	सुद्धाणया	सुद्धणया
१३	२१	युक्ता	युक्ता
"	२३	क्रेते	क्रेतुं
१४	८	किञ्चना	किञ्चूणा
"	१०	लोगगठिदा	लोगगठिदा
"	१६	मुक्ता	मुक्तो
१५	१	स्थित्यनु	स्थित्यनु
"	२	उद्धवं	ऊर्द्धवं
१७	१७	धम्मो	धम्मो
१८	१८	गणो	गणो
२१	१	(सो) परिणमन आदि	(सो) ते (परिणामा- दी लक्खो) आदि
"	१	लक्षणोथी	लक्षणोथी
"	३	(परिणामादीलक्खो)	परिणामन लक्षणवाणुं
२२	११	जीवाजावप्यभेददो	जीवाजीवप्यभेददो
२३	२	सति	संति
"	८	लगवाने	लगवान
"	१८	वानथी	वान नथी
"	२१	जीवे	जीवे
२४	१	धम्मा धम्मोः	धम्मो धम्मे

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
"	૨	અસંખ્યાં	અસંખ્યા
૨૫	૧૨	પ્રદેવોથી	પ્રદેશોથી
"	૧૩	પ્રદેહી	પ્રદેશી
"	૧૩	હોદિ	હોદિ
"	૧૮	એવા	ધણા
"	૨૪	વટ્ટદ્વં	વટ્ટદ્વં
"	૨૫	સવ્વાણુટ્ટાણ	સવ્વાણુટ્ટાણ
૨૬	૮	પરમાણુ	પરમાણુ
૨૭	૪	આસ્માદિ	આસ્ત્રવાદિ
"	૫	આસ્રવ	આસ્રવ
"	૫	થવું	થવો
"	૮	આસ્માદિ	આસ્રવાદિ
"	૧૦	આસ્રવ	આસ્રવ
૨૮	૧	જાણુવોજ	જાણુવો
"	૨	દ્રવ્યાશ્રવ	દ્રવ્યાશ્રવ
૨૯	૪	જ્ઞાનાવરણાદિનાં	જ્ઞાનાવરણાદિનાં
"	૧૭	પુણદાન	ફલદાન
"	૨૩	હિકથા	વિકથા
૩૦	૫	ઝાદનાં	ઝાડનાં
"	૭	આસ્રવથી	આસ્રવથી
"	૭	દ્રવાશ્રવ	દ્રવ્યાશ્રવ
"	૧૪	વધ્યતે	વધ્યતે
"	૧૭	વજ્જદિ	વજ્જદિ
૩૧	૧૭	સાતાવેદનીને	સાતાવેદનીનું
"	૨૩	જે	ને
૩૨	૨૧	મરંભ	સમરંભ

પૃષ્ઠ	સોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૩	૧	ધર્માનુપેક્ષા	ધર્માનુપ્રેક્ષા
"	૪	ધમ્માણુપિદ્ધા	ધમ્માણુપિદ્ધા
"	૨૨	આરત્ર	આશ્રવ
૩૪	૯	લડે છે	નિરર્થક
"	૧૫	કર્મને	કર્મનું
"	૧૮	આપીને-સવિપાક	વચસીસીટી કાઠી નાખરી
"	૧૯	નાગર હેલું	નમ્ર રહેલું
"	૨૪	યથાખ્યાન	યથાખ્યાન
"	૮	સઘ્વસ્ત	સઘ્વસ્ત
"	૨૫	મુણ્ણ	પુણ્ણ
૩૬	૨	પરાણિ	પરાણિ
"	૭	ગોદ્	ગોદ્
"	૧૪	યાપ	પાપ
"	૧૯	યુણ્ણ	પૂણ્ણ
"	૨૧	થયું	થયો
૩૭	૧૪	એકપતાથી	એકપતાથી
"	૧૬	ભણે	ભણો
૩૮	૬	જ્ઞાન	જ્ઞાન
૩૯	૧	રહિત	રહિત
"	૧૫	વિભ્રમ	વિમોહ
"	૧૯	એટલે	એટલે
૪૦	૨	મળણતે	મળયતે
"	૧૯	સમ્યક્વ	સમ્યક્વ
૪૧	૧૪	દર્શન	દર્શન
"	"	ચોળી	ચોળી
૪૨	૧૫	સમ્યક્વ	સમ્યક્વ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩	૯	ને કે	ને
૪૪	૨	અભ્યાસ	:અભ્યાસ
„	૨૨	પંચત્રિંશત	પંચત્રિંશત
„	„	પોઢશ	ષોઢશ
૪૫	૧૩	અરહંતાણં	અરહંતાણં
„	૧૪	ઉવજ્ઞાયાણં	ઉવજ્ઞાયાણં
„	„	સઘસા	સઘસાહુણં
„	૧૬	વાધ્યાય	વાધ્યાય
„	૧૭	અરહંત	અરહંત
„	૨૦	હૌ	હૌ
„	૨૪	પંચ	પંચ
૪૬	૬	લેવા	લેવા
૪૭	૧૧	અરહંત	અરહંત
„	૨૨	જાણ	જાણ
૪૮	૧	જ્ઞાનપધાને	જ્ઞાનપ્રધાને
„	૮	ઉપયોગને	ઉપયોગનું
„	૨૧	લવળીન	લવળીન.

શ્રી વીતરાગાય નમઃ

દ્રવ્યસંગ્રહ.

(અન્વય અર્થસહિત)

મંગલાચરણ.

જીવંમજીવં દ્રવ્યં જિજીવસ્સહેજ જેજી નિહિટં ।

દેવિદવિદવંદં વંદે તં સવ્વદા સિરસા ॥ ૧ ॥

.જાવ અજીવં દ્રવ્યં જિનવર વૃષયેજ યેજ નિર્દિષ્ટમ્ ।

દેવેન્દ્ર વૃન્દ્ર વન્દ્યં વન્દે તં સર્વદા સિરસા ॥ ૧ ॥

અન્વયાર્થ—(જેજી) જે (જિજીવસ્સહેજ) જીનવર વૃષભદેવે (જીવંમજીવં) જીવ અને અજીવ (દ્રવ્યં) દ્રવ્યનું (નિહિટં) વર્ણન કર્યું છે, અને જે—(દેવિદવિદવં વંદં) દેવોના ઇન્દ્રોના સમૂહથી વંદનીય છે. (તં) તેને (સવ્વદા) હંમેશાં (સિરસા) શિરથી (વંદે) વંદુ છું.

ભાવાર્થ—જે આદિ જીનેશ્વર રૂપભદેવે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે તથા જે ઇન્દ્રોથી^૧ વંદનીય છે તે રૂપભદેવને હું પ્રથમકર્તા (નેમિચંદ્ર સિદ્ધાન્ત ચક્રવર્તી) મસ્તક નમાવીને નમસ્કાર કરું છું.

૧ મઘનાલય ચાલીસા વિંતર દેવાંજ હોતિ બ્વસોસા ।

કપ્પામર ચડવીસા ચંદો સૂરો નરો તિરઓ ॥

અર્થ—ભવનવાસીના ૪૮, વ્યંતરોના ૩૨, કલ્પવાસીના ૨૪ જ્યોતિષિના ચંદ્ર ને સૂર્ય એમ ૨, મનુષ્યોનો અઠ્ઠવર્તી અને તિર્યચોનો સિંહ એમ બધા મળીને ૧૦૦ ઇન્દ્રો થાય છે.

પ્રથમ અધીકાર.

જીવના નવ અધિકાર.

જીવો જીવઓગમઓ અમુત્તિકતા સદેહપરિમાણે ।

મોક્ષા સંસારત્યો સિદ્ધો સો વિસ્સસોઢ્ઢુગઈ ॥ ૨ ॥

જીવઃ ઉપયોગ મયઃ અમૂર્તિઃ કર્તા સ્વદેહ પરિમાણઃ

મોક્ષા સંસારત્યઃ સિદ્ધઃ સવિસ્સસા ઉર્ધ્વગતિઃ ॥ ૨ ॥

અન્યથાર્થ—(જીવો) જીવ (પ્રાણુ વડે જીવે છે તે) (જીવઓગમઓ) ઉપયોગમયી (અમુત્તિ) અમૂર્તિક (કર્તા) કર્તા (સદેહ પરિમાણો) પોતાના શરીરના પ્રમાણમાં રહેવાવાળો, (મોક્ષા) મોક્ષા (સંસારત્યો) સંસારી (સિદ્ધો) સિદ્ધ (વિસ્સસોઢ્ઢુગઈ) સ્વભાવથી ઉર્ધ્વગતિવાળો (સો) (તે જીવઃ) જીવ છે.

ભાષ્ય—જે જીવે છે, ઉપયોગમયી છે, અમૂર્તિક છે, કર્મોનેા કર્તા છે, નામ કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થએલ પોતાના નાના કે મોટા શરીરની બરાબર રહેવાવાળો છે, કર્મફળનેા ભોગવવાતોળો છે, સંસારી છે સિદ્ધ છે તથા સ્વભાવથી ઉર્ધ્વગમન કરવાવાળો છે તે જીવ છે.

જીવ અધિકારનું વર્ણન.

તિક્કાલે ચતુષ્પાણા ઇન્દિય બલમાઝ આણપાણોય ।

વવહારા સો જીવો નિશ્ચયનયદો દુ ચેદના જસસ ॥૩॥

ત્રિકાલે ચતુષ્પાણાઃ ઇન્દ્રિયં બલં આયુઃ આનપાણઃ ચ ।

વ્યવહારાત્ સઃ જીવઃ નિશ્ચય નયતઃ તુ ચેતના ચસ્ય ॥ ૩ ॥

અન્યથાર્થ—(વવહારા) વ્યવહારઃનયથી (તિક્કાલે) ત્રણે કાળમાં (ઇન્દિય) ઇન્દ્રિ (બલં) બળ (આઝ) આયુ (દુ) અને (આણપાણો)

શ્વાસોચ્છવાસ એ (ચતુષ્પાના) ચાર પ્રાણુ છે (કુ) પણ (અનિચ્છવાસ) ને નિશ્ચયનયથી (જસ્ત) જેનો (ચેદના) ચેતના છે (સો) તે (જીવો) જીવ છે.

સાવાર્થ—વ્યવહાર નયથી હંમેશાં પાંચ ઇન્દ્રિયો' ત્રણ બળ એક આયુ ને ૧ શ્વાસોચ્છવાસ એમ (ચાર પ્રાણના ભેદ મણુતાં) દશ પ્રાણુ જેમાં છે તે જીવ છે. અને નિશ્ચય નયથી ફક્ત એક ચેતના (જ્ઞાન દર્શન ઉપયોગ રૂપ હોવાની શક્તિ) જેમાં છે તે જીવ છે. બીજી વસ્તુની મંદ કે અપેક્ષા વિના વસ્તુના મૂળ સ્વભાવનું વર્ણન કરવું તે નિશ્ચય નય છે. અને બીજી વસ્તુની મદદથી યા અપેક્ષાથી વસ્તુના રૂપનું વર્ણન કરવું તે વ્યવહાર નય છે જેનો સંયોગ રહેતાં જીવ વિષે 'એ જીવે છે' અને જેના વિચોગમાં 'એ મરી ગયો' એવો વ્યવહાર કરતાં આવે છે તેને પ્રાણુ કહે છે.

ઉપયોગ અધિકાર—દર્શનોપયોગના ભેદ.

उवओनो दुविगण्णो दंसण णाणं च दंसणं चटुधा ।

चक्षू अचक्षू ओही दंसणमथ केवलं णेयं ॥४॥

એકેન્દ્રિય જીવના ચારપ્રાણુ—સ્પર્શેન્દ્રિ, કાયબળ આયુ ને શ્વાસો-ચ્છવાસ, એ ઇન્દ્રિયજીવમાં ઉપલા ચાર પ્રાણુ તથા રસના ઇન્દ્રિય અને વચન બળ એ છ પ્રાણુ, ત્રણ ઇન્દ્રિય જીવમાં ઉપરના છ પ્રાણુ તથા નાસિકા ઇન્દ્રિ મળી સાત પ્રાણુ છે.

ચાર ઇન્દ્રિય જીવમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિ મળી આઠ પ્રાણુ હોય છે પાંચ ઇન્દ્રિય જીવનાં એ ભેદ છે મનવાળા (સંસરી) ને મન વગરના (અસંસરી).

અસંસરી પંચેન્દ્રિય જીવમાં કાન ઇન્દ્રિય મળી નવ પ્રાણુ છે ને સંસરી પંચેન્દ્રિય જીવમાં મન બળ મળી દસ પ્રાણુ હોય છે.

ઉપયોગઃ દ્વિવિકલ્પઃ દર્શનં જ્ઞાનં ચ દર્શનં ચતુર્દાં ।

ચક્ષુઃ અચક્ષુઃ અવધિઃ દર્શનં અથ કેવલં જ્ઞેયં ૪

અન્વયાર્થ—(ઉપયોગો) ઉપયોગ (દ્વિવિયપ્પો) બે પ્રકારે છે (વંસણ) દર્શન (ચ) અને (જાણં) જ્ઞાન (વંસણં) દર્શનને (ચતુર્દાં) ચાર પ્રકારે (જેથં) જાણવું (ચક્ષુઃ) ચક્ષુ (અચક્ષુઃ) અચક્ષુ (ઓહી) અવધિ (અચ) અને (કેવલં) કેવળ દર્શન.

ભાવાર્થ—ઉપયોગના બે પ્રકાર છે. દર્શનોપયોગ ને જ્ઞાનોપયોગ; દર્શનોપયોગનાં ચાર ભેદ છે ૧ ચક્ષુ દર્શન ૨ અચક્ષુ દર્શન, ૩ અવધિ દર્શન ને ૪ કેવલ દર્શન. 'જ્ઞેયું' ને 'જાણવું' તેને ઉપયોગ કહે છે. વસ્તુની નિર્વિકલ્પ સત્તા (અસ્તિત્વ) માત્રના જ્ઞાનને દર્શન કહે છે. દર્શન જ્ઞાનની આઘ પર્યાય છે.

જ્ઞાનોપયોગના ભેદ.

જાણં અદ્વિવિયપ્પં મદિસુદઓહી અજાણજાણાણિ ।

મણપજ્જય કેવલમવિ પચ્ચક્ષપરોક્કથ મેયં ચ ॥૫॥

જ્ઞાનં અષ્ટ વિકલ્પં મતિ શ્રુતાવધયઃ અજ્ઞાન જ્ઞાનાનિ ।

મનઃ પર્યયઃ કેવલં, અપિ પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ ભેદં ચ ॥ ૬ ॥

ચક્ષુ દર્શન—આંખથી જ્ઞેયું તે.

અચક્ષુ દર્શન—આંખ સિવાય બીજી ઇન્દ્રિયોથી વસ્તુની નિર્વિકલ્પ સત્તા માત્રને અવલોકવી તે.

અવધિ દર્શન—અવધિદ્વારા રૂપી પદાર્થોની સત્તા માત્રનું એક દેશ પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરવું તે.

કેવળ દર્શન—કેવળદ્વારા રૂપી અરૂપી સમસ્ત પદાર્થોની સત્તા સામાન્યનું અવલોકન કરવું તે.

અન્યથાર્થ—(મદ્વિસુદઓદી અજાણ જાણજ્ઞિ) મતિ અ-
જ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન, અવધિ અજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન, શ્રુત જ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન
(અધિ) વળી (મજ્જાપક્કય) મનઃપર્યયજ્ઞાન તથા (કેવલ) કેવળજ્ઞાન
એ રીતે (જાણ) જ્ઞાનોપયોગ (અર્હુચિવર્ણ) આઠ બેદ ૩૫ છે (જ) અને
એ જ્ઞાનોપયોગ (પચ્ચક્ક પરોક્ક મેય) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના
બેદથી એ પ્રકારે છે.

સાવાર્થ—જ્ઞાનના આઠ પ્રકાર છે કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ,
મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય ને કેવળ. જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ
એમ એ બેદ પ્રભુ થાય છે. ૧ કુઅવધિ, અવધિ, મનઃપર્યય ને કેવળ
એ ચાર જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. અને કુમતિ, કુશ્રુત, મતિ. ને શ્રુત એ ચારે
જ્ઞાન પરોક્ષ છે. ઇન્દ્રિયો અને મનની મદદથી જે જ્ઞાન થાય છે તે
પરોક્ષ જ્ઞાન છે. ઇન્દ્રિયો અને મનની મદદ સિવાય આત્માથી જે
વિશુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે,

૧ પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ જ્ઞાનના બેદ.

મદ્વિસુદ પરોક્ષજ્ઞાનં ઓદી મજ્જા હોઈ વિચલપચ્ચક્કં ।
કેવલજ્ઞાનં ચ તદ્વા અજોવમં હોઈ સચલપચ્ચક્કં ॥

મતિઃ શ્રુતં પરોક્ષજ્ઞાનં અવધિઃ મનઃ ભવતિ વિકલ પ્રત્યક્ષમ્ ।
કેવલ જ્ઞાનં ચ તથા અનુપમં ભવતિ સકલ પ્રત્યક્ષં ॥ ૬ ॥

અન્યથાર્થ—(મદ્વ) મતિજ્ઞાન (સુય) શ્રુત જ્ઞાન એ એ
(પરોક્ક જાણ) પરોક્ષ જ્ઞાન છે. (ઓદી) અવધિજ્ઞાન (જ) અને
(મજ્જા) મનપર્યય જ્ઞાન (વિચલપ ચ્ચક્કં) એક દેશ પ્રત્યક્ષ (હોઈ)
છે. (તદ્વા) તથા (અજોવમં) કેવળજ્ઞાન (અજોવમં) જે સુખમા
રહિત છે તે (સચલપચ્ચક્કં) સકલ પ્રત્યક્ષ છે.

અવદ્યુનું લક્ષણ-જ્ઞાનોપયોગને દર્શનોપયોગ.

અદ્વચ્છુણાવદંસણ સામણ્ણં જીવલક્ષણં મણિયં ।

વવહારા સુદ્ધણયાં સુદ્ધ પુણ દંસણં ણાણં ॥૬૫॥

અદ્વં ચતુર્જ્ઞાનં દર્શને સામાન્યં જીવ લક્ષણં મણિતમ્ ।

વ્યવહારાત્ શુદ્ધનયાત્ શુદ્ધં પુનઃ દર્શનં જ્ઞાનમ્ ॥૬૬॥

અન્યથાર્થ—(વવહારા) વ્યવહાર નંયથી (અદ્વચ્છુણાવ-
દંસણ) આઠ જ્ઞાન ને ચાર દર્શન (સામણ્ણં) સામાન્ય રીતે (જીવ-
લક્ષણં) અવનું લક્ષણ (મણિયં) કહેલું છે (પુણ) વંણી (સુદ્ધણયા)
શુદ્ધ નયથી (સુદ્ધ) શુદ્ધ (વંસણ) દર્શન અને (ણાણં) જ્ઞાન અવનું
લક્ષણ કહ્યું છે.

અવનો મૂળ સ્વભાવ સર્વ વસ્તુઓને જાણવાનો છે. એટલે કે
જ્ઞાન છે. તેમાં જ્ઞાનને દર્શન બંનેનો સમાવેશ છે. પરંતુ સંસારી
અવોના જ્ઞાન પર કર્મોનાં પડ ચઢેલાં છે. જેટલાં જેટલાં પડ દૂર થાય
છે તેટલું તેટલું જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. આ કારણથી જ્ઞાનમાં ઓછા
વત્તાપણું હોવાથી જ્ઞાન અને દર્શનના અનેક ભેદ થાય છે. અહીં
વ્યવહાર નયની અપેક્ષા જ્ઞાનના આઠ ને દર્શનના ચાર ભેદ મુખ્યત્વે
મળ્યા છે.

અવનો અમૂર્તિત્વ અધિકાર.

વણ્ણ રસ પંચ ગંધા દો ફાસા અદ્વણિચયા જીવે ।

જો સંતિ અમુત્તિ તદો વવહારા મુત્તિ બંધાદો ॥૭૫॥

વર્ણાઃ રસાઃ પચ્ચ ગંધો દ્વો સ્પર્શાઃ અદ્વૈનિશ્ચયાત્ જીવે ।

જો સંતિ અમૂર્તિઃ તતઃ વ્યવહારાત્ મૂર્તિઃ બંધતઃ ॥૭૬॥

અન્યથાર્થ—(જિજ્ઞાસા) નિશ્ચય નયથી (જીવે) જીવ દ્રવ્યમાં (વર્ણ રસ પંચ) પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસ, (દો) બે (ગંધા) ગંધ અને (અર્દુકાસા) આઠ સ્પર્શ (જો સન્નિ) હોતા નથી (તદો) તેથી (અમુક્તિ) અમૂર્તિક છે અને (વ્યવહારા) વ્યવહાર નયથી (વંધાદો) કર્મબંધ હોવાથી (મુક્તિ) મૂર્તિક છે.

ભાવાર્થ—જે વસ્તુમાં વર્ણ, રસ, ગંધ ને સ્પર્શ જોવામાં આવે તે મૂર્તિક છે. વર્ણ (રંગ) પાંચ છે. શ્વેત (ધોળો) પીળો, નીલો, લાલ અને કાળો. રસ પાંચ છે. તીખો, કડવો, ખાટો ને ગળ્યો ગંધ બે છે સુગંધ અને દુર્ગંધ. સ્પર્શ આઠ છે. હલકો, ભારે, કોમળ, કરડો (કટોર) રૂખો (રક્ષ) ચીકણો, ઠંડોને ગરમ. વ્યવહાર નયથી કર્મબંધ અને શરીર વગેરે સહિત હોવાથી જીવમાં વર્ણ રસ ગંધ ને સ્પર્શ જોવામાં આવે છે તેથી તે મૂર્તિક કહેવાય છે. પરંતુ શુદ્ધ જીવમાં આ વીસમાંથી એકે ગુણ હોતો નથી. તેથી નિશ્ચય નયથી જીવ અમૂર્તિક (અરૂપી) છે.

૪. કર્તા અધિકાર.

પુમ્મલકમ્માદીણં કર્તા વ્યવહારદો દુ જિજ્ઞયદો ।

વેદનકમ્માણાદા સુદ્ધણયા સુદ્ધભાવાણં ॥૮॥

પુદ્ગલ કર્મા દીનાં કર્તા વ્યવહારતઃ તુ નિશ્ચયતઃ

ચેતન કર્મણાં આત્મા શુદ્ધનયાત્ શુદ્ધ ભાવાનામ્ ॥૮॥

અન્યથાર્થ—(વ્યવહારદો) વ્યવહાર નયથી (આદા) આત્મા : (પુમ્મલકમ્માદીણં) પુદ્ગલ કર્મ જ્ઞાનાવરણાદિનો અને આદિ શબ્દથી નો કર્મ (શરીરાદિ) નો (કર્તા) કર્તા છે. (દુ) પણ (જિજ્ઞાસયજ્ઞો) નિશ્ચય નયથી (વેદનકમ્માણં) ચેતન કર્મો (રાગાદિ ભાવ કર્મો) નો કર્તા છે અને (સુદ્ધણયા) શુદ્ધ નયથી (સુદ્ધભાવાણં) શુદ્ધ ભાવો (શુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન) નો કર્તા છે.

ભાવાર્થ—કર્મને વશ જીવ કષાય કરે છે પુણ્ય કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા સાથે તે કર્મનો બંધ નહે છે. કર્મના ઉદયથી જીવ દેહધારી થાય છે, ને શરીરથી અનેક ક્રિયાઓ કરે છે. પરંતુ એ ક્રિયાઓ શરીર અને પુણ્ય કર્મો દ્વારા થાય છે તેથી જીવ એ ક્રિયાઓનો કર્તા છે એમ બ્યવહાર નયથી કહી શકાય. નિશ્ચયથી નહિ.

જીવ જે કષાયો કરે છે તે ચૈતન્યમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે 'જડ પદાર્થને કષાય થતો નથી તેથી જીવ ક્રોધાદિ ચૈતન્ય કર્મોનો કરવા બાળો છે. કષાય એ જીવનો સ્વભાવ નથી પણ કર્મને લીધે વિકાર થવાથી જીવને કષાય થાય છે તેથી અશુદ્ધ નયથી જીવ એ કષાય ભાવને કરવાવાળો કહેવાય છે.

રાગદ્વેષ-કષાય—એ આત્માના પોતાના ભાવ નથી ઉલટું આત્મા કેવળ જ્ઞાન ને કેવળ દર્શનથી બધી વસ્તુઓનો રાગદ્વેષ કર્યા સિવાય જોવાવાળો ને જાણવાવાળો છે. આનેજ આત્માનો શુદ્ધ ભાવ કહે છે આ શુદ્ધ નિશ્ચય નયનું કથન છે.

૫. ભોક્તા અધિકાર.

વ્યવહારા સુહૃદુક્તં પુણ્યલક્ષ્મણલં પશુંજેદિ ।

આદા ણિચ્છયણયદો ચેદનભાવં સુ આદસ્સ ॥૧॥

વ્યવહારાત્ સુત્તદુઃખં પુણ્યલ કર્મકલં મમ્મુદ્કત્તે ।

આત્મા નિશ્ચયનયતઃ ચેતન ભાવં સ્વલુ આત્મનઃ ॥૧॥

અન્યથાથ—(આદા) આત્મા (વ્યવહારા) બ્યવહાર નયથી (પુણ્યલક્ષ્મણલં) પૌણ્યલક્ષ કર્મોનું ફળ (સુહૃદુક્તં) સુખ દુઃખને (પશુંજેદિ) ભોગવે છે. (ણિચ્છયણયદો) નિશ્ચય નયથી (આદસ્સ) પોતાના (ચેદનભાવં) ચૈતન્ય ભાવ (શુદ્ધ દર્શન જ્ઞાનોપયોગ રૂપ ભાવ) ને (સુ) ફક્ત ભોગવે છે.

ભાવાર્થ—વ્યવહારથી જીવ કર્મ ફળનો અને નિશ્ચય નયથી પોતાના સ્વભાવનો ભોક્તા છે.

૬. સ્વદેહ પરિભાષુ અધિકાર.

અણુગુરુદ પમાણો સ્વઃસંસ્કારો વેદા ।

અસમુદ્ધદો વવહારા ણિચ્ચયણયદો અસંસ્વદેસોવા ॥૧૦॥

અણુ ગુરુ દેહ પ્રમાણઃ ઉપસંસાર પ્રસર્પાભ્યાં ચિદાત્મા ।

અસમુદધાતાત્ વ્યવહારાત્ નિશ્ચય નયતઃ અસંસ્વદેશઃવા

અન્યથાર્થ--(વવહારા) વ્યવહાર નયથી (વેદા) જીવ (ઉવસંસ્કારપ્પસપ્પદો) સંકેત વ્યવસ્થાના કારણથી (અસમુદ્ધદો) સમુદ્ધાત સિવાય (અણુગુરુદેહપમાણો) નાના મોટા શરીરના પ્રમાણમાં રહે છે. (વા) પણ (ણિચ્ચયણયદો) નિશ્ચય નયથી (અસંસ્વદેસો) અસંખ્ય પ્રદેશી છે.

ભાવાર્થ--નિશ્ચય નયથી તે જીવ લોકની બરાબર અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો છે. પરંતુ વ્યવહાર નયથી સાત પ્રકારની સમુદ્ધાત^૧ અવસ્થા સિવાય અન્ય અવસ્થાઓમાં નામ કર્મના ઉદયથી નાનું કે મોટું જીવકું શરીર મળે છે, તેના પ્રમાણમાં રહેવાવાળો છે.

૧ પુદ્ગલનો એક વિભાગી પરમાણુ આકાશના જેટલા ક્ષેત્રને રોકે તેટલા આકાશના ભાગને એક પ્રદેશ કહે છે. (જુઓ ૨૮મી ગાથામાં) પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ફરીથી ભાગ થઈ ન શકે એવા વિભાગને પરમાણું કહે છે.

૨ વેદનાદિ સાત કારણોથી જીવના પ્રદેશોનું મૂળ શરીરને ન છોડીને શરીરથી બહાર પસરવું ફેલાવું થાય છે તેને સમુદ્ધાત કહે છે. સમુદ્ધાત સાત છે:—૧ વેદના, ૨ કથા, ૩ વિક્રિયા, ૪ માતૃશ્રુતિક, ૫ તેજસ, ૬ આહારક, ૭ કેવલી.

૭. સંસારી અધિકાર.

પુઢવિજલતેઝવાઝવળપ્ફદી વિવિહયાવરેઈંદી ।

વિગતિગ ચદુ પંચક્ષા તસજીવા હૈંતિ સંઘાદી ॥૧૧॥

પૃથ્વી જલ તૈજો વાયુ વનસ્પત્યઃ વિવિધ સ્થાવરૈ કેન્દ્રિયાઃ ।

દ્રિક ત્રિક ચતુઃ પશ્ચાક્ષાઃ તસજીવાઃ ભવન્તિ પશ્ચાદયાઃ ॥૧૧॥

અન્યથાર્થ—(પુઢવિજલતેઝવાઝવળપ્ફદી) પૃથ્વીકાય, અપકાય (જલકાય) તેજકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય એ (વિવિહયાવરેઈંદી) વિવિધ પ્રકારના સ્થાવર જીવ એકેન્દ્રીય છે. (સંઘાદી) શંખ વગેરે (વિગતિગ ચદુપંચક્ષા) દ્વીન્દ્રિ, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય પંચેન્દ્રિય એ (તસજીવા) તસ જીવ (હૈંતિ) હોય છે.

ભાવાર્થ—સંસારી જીવ એ પ્રકારના છે. સ્થાવરને તસ. સ્થાવર જીવ પોતાની ઇચ્છાથી ચાલી, ફરી શક્તા નથી. તસ જીવ ચાલી ફરી શકે છે. સ્થાવર જીવને ફક્ત સ્પર્શ (ત્વચા) ઇન્દ્રિ હોય છે તેથી તે એકેન્દ્રિય જીવ ગણાય છે. તેના પાંચ ભેદ છે. પૃથ્વીકાય અર્થાત પૃથ્વી (માટી) જેનું શરીર છે તે-અપકાય અર્થાત જલ જેનું શરીર છે તે-તેજકાય એટલે અગ્નિ જેની કાયા છે તે. વાયુકાય એટલે વાયુ જેની કાયા છે તે. આ ચાર પ્રકારના જીવ બહુજ સૂક્ષ્મ હોય છે. અને વનસ્પતિકાય એટલે વનસ્પતિ જેની કાયા છે તે. વૃક્ષો મોટાં પણ હોય છે તે સૂક્ષ્મ પણ હોય છે. નિગોદીયા જીવ જે અતિ સૂક્ષ્મ હોય છે તે વનસ્પતિ કાયજ છે.

એ ઇન્દ્રિ જીવમાં સ્પર્શ અને રસના (જલ) એ એ ઇન્દ્રિયો હોય છે. શંખ, કૃમિ વગેરે એ ઇન્દ્રિય જીવ છે.

ત્રણઇન્દ્રિયજીવને સ્પર્શ રસના ને ઘ્રાણ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો હોય છે કીડી, જી અને માકજી વગેરે જીવ ત્રણ ઇન્દ્રિય જીવ છે.

ચાર ઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શ, રસના ધ્રાણુ (નાક) અને ચક્ષુ એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે. ડાંસ, મચ્છર, માખી ભમરો વગેરે જીવ ચાર ઇન્દ્રિય જીવ છે.

પાંચ ઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શ, રસના ધ્રાણુ, ચક્ષુ ને કર્ણ એ પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે ઘોડો, બળદ મનુષ્ય, પક્ષી વગેરે પંચેન્દ્રિય છે.

ત્રિસંસ્થાવરોને ૧૪ જીવ સમાસોમાં પ્રકટ કરે છે,

સમણા અમણા જેયાં પંચેન્દ્રિય ણિમ્મણા પરે સઘ્વે ।

વાદરસુહમે ઇંદિ સઘ્વે પજ્જત્ત ઇદરા ય ॥૧૨॥

સમનસ્કાઃ અમનસ્કાઃ જ્ઞેયાઃ પચ્ચેન્દ્રિયાઃ નિર્મસ્કાઃ પરેસર્વે ।

વાદર સૂક્ષ્મે કેન્દ્રિયાઃ સર્વે પર્યાપ્તાઃ ઇતરે ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાર્થ—(પંચેન્દ્રિય) પંચેન્દ્રિય જીવ (સમણા) મન સહિત સંસી તથા (અમણા) મન રહિત અસંસી (જેયા) જાણુવા (પરે) બાકીના (સઘ્વે) સર્વે જીવ (ણિમ્મણા) મનરહિત અસંસી જાણુવા (પહંદો) એકેન્દ્રિય જીવ (વાદરસુહમા) બાદર તથા સૂક્ષ્મ બે પ્રકારે છે અને (સઘ્વે) એ બધા જીવ (પજ્જત્ત) પર્યાપ્ત (ચ) તથા (ઇદરા) અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારના હોય છે.

ભાવાર્થ—એક, બે, ત્રણ, ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને મન હોતું નથી. મન પંચેન્દ્રિય જીવનેજ હોઈ શકે છે. પંચેન્દ્રિયમાં પણ કોઈ મનવાળા છે ને કોઈ મન વગરના મનવાળા સંસીને મન વગરના અસંસી કહેવાય છે. એકેન્દ્રિય અર્થાત સ્થાવર જીવ બાદર એટલે રથૂલ ને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારના છે. જે બીજાને શકે અગર બીજાથી શોકાય તે રથૂલ. તેથી વિપરીત તે સૂક્ષ્મ આ પ્રમાણે જીવના સાત બેદ છે. ૧ બાદર એકેન્દ્રિય, ૨ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, ૩ બે ઇન્દ્રિય, ૪ ત્રણ ઇન્દ્રિય, ૫ ચાર ઇન્દ્રિય, ૬ સંસી પંચેન્દ્રિય ૭ અસંસી પંચેન્દ્રિય.

શરીરના અવયવોનાં બનવાને (અવયવોનું પૂર્ણતાએ પહોંચવું તે) પર્યાપ્ત^૧ કહે છે. આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વસોચ્છ્વાસ, બાષ્પ ને મન એ છ પર્યાપ્ત છે. એમાંથી જે જીવને જેટલી બનવાને લાયક છે તે બનીને પૂર્ણ થાય છે ત્યારે તે જીવ પર્યાપ્ત કહેવાય છે. અને, તે પર્યાપ્તિઓ બને તે પહેલાં જીવ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે. ઉપરના સાત પ્રકારના જીવ; પર્યાપ્તને અપર્યાપ્ત એ બે બેદથી ૧૪ પ્રકાર થાય છે. તેને જીવ સમાસ કહે છે.

જેની શરીર આદિ પર્યાપ્તી પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. એવા જીવને પર્યાપ્ત કહે છે. ન્યારે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ઉપર કહેલી ચાર પાંચ કે છ યથાયોગ્ય પર્યાપ્તિઓમાંથી એક પણ અધુરી હોય તો જીવ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે.

દ્વિતિય ને તૃતીય પ્રકારથી ૧૪ જીવ સમાસ.

મમળગુણઠાણેહિં ય ચત્તદસહિં હંવંતિ તદ્ અશુદ્ધજન્ય ।

વિષ્ણેયા સંસારો સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધાજન્યા ॥૧૩॥

માર્ગણા ગુણસ્થાનૈઃ ચ ચતુર્દશમિઃ ભવન્તિ તથા અશુદ્ધનયાત્ ।

વિજ્ઞેયાઃ સંસારિણાઃ સર્વે શુદ્ધાઃ સ્વલ્ભ શુદ્ધ નયાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થ—(તદ્) તથા (સંસારી) સંસારી જીવ

૧ આહારશરીરિન્દ્રિય પજ્જતિ આણ પાણ માસમણો

ચત્તારિ પંચ છપ્પિ ય દ્વગ્ધિગલ્લા સપ્પિસપ્પીણં :

લાવાર્થ—આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વસોચ્છ્વાસ બાષ્પ ને મન એ છ પર્યાપ્તિ છે એમાંથી એકેન્દ્રિયને આહાર શરીર ઇન્દ્રિય શ્વસોચ્છ્વાસ એ ચાર પર્યાપ્તિ હોય છે સૈની પંચેન્દ્રિયને છ હોય છે આકીના સર્વે જીવોને મનરહિત પાંચ પર્યાપ્તી હોય છે.

(અસુદ્ધગયા) અશુદ્ધનય (વ્યવહારનય) થી (ચતુર્વર્ણિ) યૌદ (મગ્ગણ-જઠાજોદિ) માર્ગણ^૧ અને ગુણુસ્થાનોથી યૌદ યૌદ પ્રકારના (હવંતિ) થાય છે. (ય) અને (સુદ્ધગયા) શુદ્ધ નયથી (સઘ્વે) સર્વે જીવ (હુ) ખરી રીતે(સુદ્ધા)-શુદ્ધજ (વિષ્ણેયા) જાણવા.

•સમાવર્ત—જો જીવનો નિજ સ્વભાવ જોઈએ તો તે શુદ્ધ છે. ને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. એ સિવાય એનામાં બીજો કોઈ ભેદ નથી. આ શુદ્ધ નિશ્ચય નયનું કથન છે. પરંતુ અશુદ્ધ નય એટલે વ્યવહાર નયથી સંસારી જીવનાં અનેક રૂપને અનેક દશા થાય છે.

જીવની સંસાર સંબંધી અવસ્થાની અપેક્ષા ૧૪ પ્રકારે કથન કરેલું છે- તેને માર્ગણા સ્થાન કહે છે. અને જીવના ગુણોની અપેક્ષા એ પણ ૧૪ વર્ગ કરેલા તેને ગુણુસ્થાન કહે છે.

૧૪ માર્ગણાનાં નામ—ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કપાય, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, ક્ષેરયા, ભવ્યત્વ, સમ્યક્ત્વ, સંતી, આહાર.

૧૪ ગુણુસ્થાનાં નામ—મિથ્યાત્વ, સાસાદન, મિશ્ર, અવિરત સમ્યક્ત્વ, દેશવિરત, પ્રમત્તવિરત, અપ્રમત્ત વિરત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિ કરણ, સૂક્ષ્મસાંપરાય, ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગકેવલી; અયોગ કેવલી.

ગુણુસ્થાન—દર્શન, મોહનીય આદિ કર્મોના ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપસમ વગેરેની અવસ્થાઓથી મુક્ત જીવના પરિણામોની અવસ્થાને ગુણુસ્થાન કહે છે.

માર્ગણા—જે પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં કથન કરેલો હોય તેજ પ્રકારે જીવાદિ પદાર્થોના ભાવોથી અથવા જે પર્વાયોમાં વિચાર કરવામાં આવે તેને માર્ગણા કહે છે.

૮. સિદ્ધત્વ અધિકાર.

નિક્કમ્મા અદ્દગુણા કિંચૂણા ચરમદેહદો સિદ્ધા ।

લોયગગઠિદા ણિચ્છા ઉપ્પાદવયેહિં સંજુત્તા ॥૧૪॥

નિક્કર્માણઃ અદ્દગુણાઃ કિંચ્છિદૂનાઃ ચરમ દેહતઃ સિદ્ધાઃ ।

લોકાગસ્થિતાઃ નિત્યાઃ ઉત્પાદ વ્યયાધ્યાં સંયુક્તાઃ ॥૧૪॥

અન્યવાર્થ—(નિક્કમ્મા) આઠ કર્મે રહિત (અદ્દગુણા) આઠગુણુ સહિત, (ચરમદેહદો) ચરમ (અન્તિમ) શરીરથી (કિંચૂણા) કંઈ કર્મ (ણિચ્છા) નિત્ય (પ્રૌવ્ય) (ઉત્પાદવયેહિં) ઉત્પાદ અને વ્યય (સંજુત્તા) સંયુક્ત જીવ (સિદ્ધા) સિદ્ધ છે. તથા તે જીવ ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવથી (લોયગગઠિદા) લોકના અગ્રભાગમાં (સિદ્ધલોકમાં) સ્થિર થએલા છે.

ભાવાર્થ—કર્મોથી રહિત થઇને આ જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેને સિદ્ધ અવસ્થા કહે છે. સિદ્ધ અવસ્થામાં આઠ કર્મોના નાશથી આઠ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.

૯. ઉર્ધ્વગમનત્વ અધિકાર.

પયદિદ્ધિદિ અણુભાગપ્પદેસંબંધેહિં સવ્વદો મુક્કાં ।

ઉદ્દહં ગચ્છદિ સેસા વિદિસાવજ્જં ગદિં જંતિ ॥૧૫॥

સિદ્ધના આઠ ગુણુ,

૧ મોહના નાશથી સમ્યક્ત્વ. ૨ જ્ઞાનાવરણના નાશથી કેવળજ્ઞાન. ૩ દર્શનાવરણના નાશથી કેવળદર્શન. ૪ અંતરસય કર્મના નાશથી અનંતવીર્ય. ૫ નામકર્મના નાશથી સૂક્ષ્મત્વ. ૬ આયુના નાશથી અવગ્રાહનત્વ. ૭ ગોત્ર કર્મના નાશથી અગુરુલંબુત્વ. ૮ વેદનીય કર્મના નાશથી અવ્યાબાધત્વગુણુ સિદ્ધોને ઉત્પન્ન થાય છે. જેનો કદી નાશ ન થાય તેને પ્રૌવ્ય કહે છે. હાનીને વ્યય કહે છે ને વૃદ્ધિને ઉત્પાદ કહે છે.

ભાવાર્થ—જે જીવ ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારના કર્મબંધથી છૂટી જાય છે તે સીધા સિદ્ધલોક તરફ ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે, અને જે કર્મ સંહિત જીવ છે તે અન્ય દિશાઓમાં પણ જાય છે. પરંતુ તે શરીરથી છુટા થયા પછી અને નવું શરીર ધારણ કર્યા પહેલાં એટલે કે વિચલ ગતિમાં અનુશ્રેણી ગમન કરે છે, તેથી તે જ્યાં જન્મ લે છે ત્યાં

૧. કર્મપ્રહરણોનું જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, અંતરાય, વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર એ આઠ પ્રકારના સ્વભાવરૂપ થયું તેને (પ્રકૃતિબંધ કહે છે.) અર્થાત્ કર્મ જે પ્રકારનું છે તેને પ્રકૃતિબંધ કહે છે.
૨. જેટલા સમય સુધી એ કર્મો આત્મા સાથે રહેશે તે સમયને : સ્થિતિ કહે છે.
૩. કર્મોમાં ન્યૂનાધિક (ઓછું વધુ) ફળ દેવાની શક્તિ આવવાને અનુભાગ બંધ કહે છે.
૪. કર્મોનો આત્માના પ્રદેશો સાથે એક ક્ષેત્રાવગ્રાહ રૂપ જે સંબંધ થવા તેને પ્રદેશબંધ કહે છે.

દિશારૂપ ગમન કરીને એક બે યા ત્રણ ખાંચા કરીને એક બે કે ત્રણ સમયની અંદર ચાલા જાય છે.

• જીવાધિકાર સમાપ્ત

અજીવ દ્રવ્યોનાં નામ અને બેદો.

અજીવો પુણજેઓ પુગ્ગલ ધમ્મો અધમ્મ આયાસે ।

કાલો પુગ્ગલ મુત્તો રૂપાદિગુણો અમુત્તિ સેસા દુ ॥૧૬

અજીવઃ પુનઃ જ્ઞેયઃ પુદ્ગલઃ ધર્મઃ અધર્મઃ આકાશમ્ ।

કાલઃ પુદ્ગલઃ મૂર્ત્તઃ રૂપાદિગુણઃ અમૂર્ત્તાઃ શેષાઃ તુ ॥

અવચાર્થ—(પુણ) વળી (પુગ્ગલ) પુદ્ગલ (ધમ્મો) ધર્મ (અધમ્મ) અધર્મ (આયાસ) આકાશ અને (કાલો) કાલ એ પાંચ દ્રવ્યો (અજીવો) અજીવ (જેઓ) જાણવાં. એમાંથી (પુગ્ગલ) પુદ્ગલદ્રવ્ય (રૂપાદિગુણો) રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શગુણવાળું (મુત્તો) મૂર્તિક છે. (તુ) પણ (સેસા) બાકીના (અમુત્તિ) અમૂર્તિક છે.

ભાવાર્થ—પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ એ પાંચ અજીવ-જડ દ્રવ્યો છે. એમાંથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપ, રસ, ગંધ ને સ્પર્શ એ ગુણોવાળું છે ને મૂર્તિક છે. બાકીનાં ચાર દ્રવ્ય ધર્મ, અધર્મ આકાશ ને કાળ એ અમૂર્તિક છે.

જેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ચેતના નથી તેને અજીવ કહે છે. અજીવ પાંચ પ્રકારના છે. પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ. જે વસ્તુને અડકી શકાય છે, ચાપી શકાય છે. ગંધવાળી છે. જે આંખોથી જોઈ શકાય છે એટલે કે જે વસ્તુ ઇન્દ્રિયગોચર છે તે મૂર્તિક કહેવાય છે. બાકીનાં ચાર દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયગોચર નથી તેથી અમૂર્તિક કહેવાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યની (વિભાવવ્યંજન) પર્યાયો.

સહો બંધો સુહમો થૂલો સંઠાણમેદતમચ્છાયા ।

ઉજ્જોદાદવસહિયા પુગ્ગલદ્રવ્યસ્ત પંજાયા ॥૧૭॥

શબ્દઃ બંધઃ સૂક્ષ્મઃ સ્થૂલઃ સંસ્થાનમેદતમચ્છાયા ।

ઉદ્યોતાતપસહિતા પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પર્યાયાઃ ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ—(સહો) શબ્દ (બંધો) બંધ (સુહમો) સૂક્ષ્મ (થૂલો) સ્થૂળ (સંઠાણમેદતમચ્છાયા) સંસ્થાનમેદ, અંધ-કાર, છાયા (ઉજ્જોદાદવસહિયા) ઉદ્યોત અને આતપ સહિત એ બધી (પુગ્ગલદ્રવ્યસ્ત) પુદ્ગલ દ્રવ્યની (પંજાયા) પર્યાયો છે.

• ભાવાર્થ—શબ્દ એટલે અવાજ, ભેદ એટલે કકડા થવા તે બંધ એટલે કકડાનું જોડાણ જવું તે, સૂક્ષ્મ એટલે ખારીક (નાના) થવું, સ્થૂળ એટલે મોટા થવું, સંસ્થાન એટલે ગોળ, ચોરસ ત્રીકોણ વગેરે આકારનું થવું તમ એટલે અંધાર, છાંયડો, ઉદ્યોત પ્રકાશ આતપ એટલે તડકો, એ બધું પુદ્ગલમાં જ હોય છે. બીજાં દ્રવ્યોમાં ઉપરની એક પણ બાબત હોતી નથી.

ધર્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ.

ગદ્ પરિણયાણ ધર્મો પુગ્ગલજીવાણ ગમણસહયારો ।

તોયં જહ મચ્છાણં અચ્છંતા જેવ સો જેઈ ॥૧૮॥

ગતિપરિણતાનાં ધર્મઃ પુદ્ગલજીવાનાં ગમનસહકારી ।

તોયં યથા મત્સ્યાનાં અગચ્છતાં નૈવ સઃ નયતિ ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ—(જહ) જેમ (ગદ્પરિણયાણ) ગમન કરવામાં પરિણત થએલા (મચ્છાણં) મત્સ્યોને (ગમણસહયારો)

દ્રવ્યોની સમયે સમયે પલટાતી અવસ્થાને પર્યાય કહે છે.

ચાલવામાં મદદ કરનાર (સોયં) જલ છે તેમ (ગદ્ધપરિણયાજ) ગમન કરવાને પરિણત થયેલા (પુદ્ગલ જીવાણ) પુદ્ગલ અને જીવોને (ગમણ સહચારી) ગમન કરવામાં મદદ કરનાર (ધમ્મો) ધર્મદ્રવ્ય છે. (સો) ધર્મદ્રવ્ય (અચ્છંતા) ગમન નહિ કરનાર પુદ્ગલ તથા જીવો ને (જેવ જેઈ) કદાપિ ચક્રાવતું નથી.

ભાવાર્થ—ગમન એટલે હાલવા ચાલવાની શક્તિ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યોમાં છે. પરંતુ જેમ માછલાને ચાલવાને માટે જળની જરૂર છે તેમ જીવો અને પુદ્ગલોને હાલવા ચાલવાને માટે એક દ્રવ્યની આવશ્યકતા છે. તેનું નામ ધર્મદ્રવ્ય રાખેલું છે લોકો જેને ધર્મ કહે છે અથવા જેનો પુણ્યપાપ કે મુક્તિ માર્ગ સાથે સંબંધ છે એવો ધર્મ, એ ધર્મદ્રવ્ય નથી. આનો એક અજીવ દ્રવ્ય છે. અમૂર્તિક છે. લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. એ ધર્મ દ્રવ્ય પોતે હાલતું ચાલતું નથી પણ એની મદદથી જીવ અને પુદ્ગલ હલન ચલનની ક્રિયા કરતાં રહે છે. પરંતુ એ ધર્મ દ્રવ્ય કોઈ વસ્તુને હાલવા ચાલવાની પ્રેરણા કરતું નથી. પાણી જેમ માછલાને કહેતું નથી કે તું ચાલ પરંતુ માછલું ચાલે ત્યારે ઉદાસીન ભાવે મદદ થાય છે તેમ ધર્મદ્રવ્ય ઉદાસીન ભાવે જીવ તથા પુદ્ગલને ચાલવામાં મદદ રૂપ થાય છે.

અધર્મ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ.

ઠાણજુદાણ અધમ્મો પુદ્ગલજીવાણ ઠાણસહચારી ।

છાયા જહ પહિયાણં ગચ્છંતા જેવ સો ધરઈ ॥૧૯॥

સ્થાનયુતાનાં અધર્મઃ પુદ્ગલજીવાનાં સ્થાનસહકારી ।

છાયા યથા પથિકાનાં ગચ્છતાં નૈવ સઃ ધરતિ ॥ ૧૯॥

અન્વયાર્થ—(જહ) જેમ (છાયા) ઝાંયડો (ઠાણજુદાણ) થોભતા (પહિયાણ) વટેમાર્ગને (ઠાણસહચારી) થોભવામાં

મદદ કરે છે તેમ (ઠાણજુદાણ) થોભવામાં (પુરુગલજીવાણ) પુરુગલ અને શ્રવેને (ઠાણસહયારી) થોભવામાં મદદ કરનાર (અધર્મો) અધર્મ દ્રવ્ય છે પરંતુ (સો) તે અધર્મ દ્રવ્ય (મચ્છતા) ચાલતાં જીવ પુરુગલને (જેવ ધરઈ) કદાપિ થોભાવતું નથી.

ભાવાર્થ—જેમ ચાલવામાં સહાયક ધર્મદ્રવ્ય છે તેમ શ્રવે અને પુરુગલો થોભવામાં, અટકવામાં કે સ્થિર થવામાં મદદ કરનાર અધર્મ દ્રવ્ય છે. તે પણ અરૂપી છે. અને લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. છાંયડો જેમ પથિકને થોભવાને પ્રેરણા કરતો નથી પરંતુ પથિક થોભે તો ઉદાસીન ભાવે મદદ રૂપ થાય છે, તેમ અધર્મ દ્રવ્ય ચાલતાં જીવ તથા પુરુગલને થોભવામાં ઉદાસીન ભાવે મદદ રૂપ થાય છે.

આકાશ દ્રવ્યનું લક્ષણ.

અવગાસદાણજોગં જીવાદીણં વિયાણ આયાસં ।

જેણં લોગાગાસં અલ્લોગાગાસમિદિ દુવિહં ॥૨૦॥

અવકાશદાનયોગ્યં જીવાદીનાં વિજાનીહિ આકાશમ્ ।

જૈનં લોકાકાશં અલોકાકાશમિતિ દ્વિવિધમ્ ॥૨૦॥

અન્યથાર્થ—(જીવાદીણં) જીવ વગેરે દ્રવ્યોને (અવગાસદાણ જોગં) અવકાશ આપવાની યોગ્યતાવાલાને (જેણં) જીનેદ્ર ભગવાને કહેલું (આયાસં) આકાશ દ્રવ્ય (વિયાણ) જાણે તે આકાશ દ્રવ્ય (લોગાગાસં) લોકાકાશ તથા (અલ્લોગાગાસં) અલોકાકાશ (દુવિહં) એમ (દુવિહં) બે પ્રકારનું છે.

ભાવાર્થ—જે • જીવાદિ દ્રવ્યોને રહેવાને સ્થાન આપે તેને આકાશ કહે છે તે સર્વ વ્યાપક છે. તેના બે ભેદ છે લોકાકાશ ને અલોકાકાશ જેટલા આકાશમાં જીવાદિ દ્રવ્યો રહે છે તેને લોકાકાશ કહે છે અને જ્યાં આકાશ દ્રવ્ય સિવાય બીજું દ્રવ્ય

નથી તેને અલોકાકાશ કહે છે. તે લોકાકાશની બહાર છે આકાશઃ
અનંત છે અમૂર્તિક છે. સર્વ વ્યાપક હોવાથી પ્રત્યેક વસ્તુની અંદર
તથા બહાર બધી જગ્યાએ આકાશ રહેલું છે.

લોકાકાશ અને અલોકાકાશના વિભાગ.

ધમ્માધમ્મા કાલો પુગ્ગલજીવા ય સંતિ જાવદિયે ।

આયાસેસો લોગો તત્તો પરદો અલોગુત્તો ॥૨૧॥

ધર્માધર્મો કાલઃ પુદ્ગલજીવાઃ ચ સન્તિ યાવત્કે ।

આકાશે સઃ લોકઃ તતઃ પરતઃ અલોકઃ ઉક્તઃ ॥૨૧॥

અન્યથાર્થ—(જાવદિયે) જેટલા (આયાસે) આકાશમાં
(ધમ્માધમ્મા) ધર્મ, અધર્મ, (કાલો) કાળદ્રવ્ય (ય) અને
(પુગ્ગલજીવા) પુદ્ગલ તથા જીવ દ્રવ્ય (સંતિ) છે (સો) તે
(લોગો) લોકકાશ છે (તત્તો) તેથી (પરદો) બહાર (અલોગુત્તો)
અલોકાકાશ છે.

ભાવાર્થ—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, ને કાળ એ પાંચ દ્રવ્ય
જેટલા સ્થાનમાં છે તેને લોક કહે છે. એ લોક જેટલા આકાશમાં રહેલું છે
તે લોકાકાશ છે અને તેની બહાર અનંત આકાશ એટલે આકાશજ
આકાશ છે તેને અલોકાકાશ કહે છે.

કાળ દ્રવ્યનું લક્ષણ.

દ્વવપરિવટ્ઠુવો જોસોકાલોહવેહ વવહારો ।

પરિણામાદીલક્ષ્વો વટ્ટણલક્ષ્વો ય પરમટ્ટો ॥૨૨॥

દ્રવ્યપરિવર્તનરૂપઃ યઃ સઃ કાલઃ ભવેત્ વ્યવહારઃ ।

પરિણામાદિલક્ષ્યઃ વર્તન લક્ષણઃ ચ પરમાર્થઃ ॥૨૨॥

અન્યથાર્થ—(જો) જે (દ્વવપરિવટ્ઠુવો) દ્રવ્યોનું

પરિવર્તન કરવાવાળો છે, (સો) પરિણમન આદિ લગણીથી જાણી શકાય છે તે (જીવહારો) વ્યવહાર (કાલો) કાળ (હવેઈ) છે (ય) અને (પરિણમનનેલક્ષણો) (ચટ્ટણ:લક્ષણો) વર્તના લક્ષણ જેનું છે તે (પરમદ્દો) પરમાર્થ કાળ છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યોની પર્યાયો જેનાથી ફરે છે (પલટાય છે) તે સંભવ, ઘડી, પહોર, દિવસ, મહીનો, વર્ષ વગેરેને વ્યવહાર કાળ કહે છે. તે સંસારની વસ્તુઓનાં પરિવર્તનથી જાણી શકાય છે. પરિણામ (ફેરફાર) એનું લક્ષણ છે. દ્રવ્યોનું પુરાણું થવું, અવસ્થામાં (ઉભરમાં) એક બીજાથી નાના મોટા એવા પરત્વ, અપરત્વ બેદને પરિણામ કહે છે. એનાથી વ્યવહાર કાળનું જ્ઞાન થાય છે. અને વર્તના જેનું લક્ષણ છે અર્થાત ક્રિયાનો જે આધાર છે. જેનું સમયાદિ રૂપ પરિણમન થાય છે તેને પરમાર્થ કાળ કે નિશ્ચય કાળ કહે છે. નિશ્ચયમાં કાળદ્રવ્ય પદાર્થોના પરિણમનમાં કુંભારના ચાકની ખુટીની માફક ઉદાસીન રૂપથી સહકારી કારણ છે. એ પદાર્થ પરિણમનમાં સહકારી-પણાને જ વર્તના કહે છે અને વર્તના જેનું લક્ષણ છે તેજ કાળાણુ રૂપ નિશ્ચય કાળ છે.

નિશ્ચયકાળનું વિશેષ સ્વરૂપ.

લોચાયાસપદેસે ઇકેકે જે ઠિયા હુ ઇકેકા ।

ચયણાણં રાસીમિવ તે કાલાણૂ અસંસ્વદ્વાણિ ॥૨૩॥

લોકાકાશપદેશે ઇકૈકસ્મિન્ યે સ્થિતાઃ હિ ઇકૈકાઃ ।

રત્નાનાં રાશિઃ ઇવ તે કાલાણવઃ અસંખ્યદ્રવ્યાણિ ॥

અન્યર્થ—(જે) જે (ઇકેકા) એક એક (કાલાણૂ) કાળના અણુ (ઇકેકે) એક એક (લોચાયાસપદેસે) લોકાકાશના પ્રદેશમાં (ચયણાણ) રત્નોની (રાસીમિવ) રાશીની પેઠે

(દુ) નક્ષી (ઠિયા) સ્થિત છે (તે) તે (અસંખ્યદશાણિ)
અસંખ્યાત દ્રવ્ય છે.

ભાવાર્થ—એક પરમાણુ આકાશની જેટલી જગ્યા રોકે તેને પ્રદેશ કહે છે. લોકાકાશ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. તેના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં કાલનો એક એક અણુ રૂપ દ્રવ્ય રહેલો છે તેથી કાળ પણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે સર્વ લોકાકાશમાં રત્નની રાશી પેઠે કાળ દ્રવ્ય ભરેલું છે. રત્નોના ટગલામાં રહેલા રત્નો જેમ જુદા જુદા છે તેમ એક રૂપ અખંડ માત્રુમ પડ્યા છતાં જુદાછે. કાળ દ્રવ્ય લોકાકાશની પેઠે અસંખ્યાત પ્રદેશી છે.

છ દ્રવ્યોનું ઉપસંહાર અને અસ્તિકાય.

एवं छब्मेयमिदं जीवाजीवप्पभेददो दव्वं ।

उत्तं काल विजुत्तं णायव्वा पंच अत्थिकायादु ॥२॥

एवं षड्भेदं इदं जीवाजीवप्पभेदतः द्रव्यम् ।

उक्तं कालवियुक्तं ज्ञातव्याः पञ्च अस्तिकायाः तु ॥२४॥

અન્યાર્થ—(પવં) એ પ્રમાણે (હદં) આ (દવ્વં) દ્રવ્ય (જીવાજીવપ્પભેદદો) જીવ અને અજીવના ભેદથી (છબ્મેયં) છ ભેદ રૂપ (ઉત્તં) કહેલું છે (દુ) અને (કાલવિજુત્તં) કાળ-દ્રવ્ય છોડીને (પંચ) પાંચ દ્રવ્ય (અત્થિકાયા) અસ્તિકાય (ણાયવ્વા) જાણવા જોઈએ.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યોના મુખ્ય બે ભેદ છે ૧ જીવને ૨ અજીવ, અજીવના પાંચ ભેદ છે. પુદ્ગલ, ધર્મ અધર્મ આકાશ ને કાળ એ પ્રમાણે એક ને પાંચ મળી છ દ્રવ્ય થયાં એમાંથી જીવ પુદ્ગલ ધર્મ અધર્મ આકાશ એ પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય છે અને કાળ દ્રવ્ય અસ્તિ છે. (અસ્તિકાયનું લક્ષણ આગલી ગાથામાં કહ્યું છે.)

અસ્તિકાયનું લક્ષણ.

સતિ જદો તેણેદે અત્યોતિ મળંતિ જિનવરા જમ્હા ।

કાયા ઇવ બહુદેસા તમ્હા કાયા ય અત્થિકાયાય ॥૨૫॥

સન્તિ યતઃ તેન એતે અસ્તિ ઇતિ મળન્તિ જિનવરાઃ યસ્માત્ ।

કાયા ઇવ બહુદેશાઃ તસ્માત્ કાયાઃ ચ અસ્તિ કાયાઃ ચ ॥૨૫॥

અન્યથાર્થ—(જદો) કારણ કે (પદે) એ જીવ વગેરે પાંચ દ્રવ્ય (સંતિ) છે (તેણ) તે કારણથી તેમને (જિનવરા) જીન ભગવાને (અત્યોતિ) ‘ અસ્તિ ’ એમ (મળંતિ) કહે છે. (ય) અને (જમ્હા) જે કારણથી (કાયા ઇવ) કાયની જેમ (બહુદેસા) બહુ પ્રદેશવાળા છે (તમ્હા) તે કારણથી (કાયા) કાયા કહે છે (ચ) અને એથી તેને (અત્થિકાયા) અસ્તિકાય કહે છે.

ભાવાર્થ—અસ્તિ એટલે વિદ્યમાન હોયું. આ ગુણ તો બધા દ્રવ્યોમાં છે તેથી પાંચ દ્રવ્યોની સાથે કાળ દ્રવ્ય પણ અસ્તિ છે. પણ જેમ કાય એટલે શરીર બહુ પ્રદેશી છે તેમ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ અધર્મ, આકાશ એ પાંચ દ્રવ્યો બહુ પ્રદેશી છે તેથી તે દ્રવ્યોને કાયવાન કહે છે, એ રીતે તેમને અસ્તિકાય કહે છે. કાળ દ્રવ્ય કાયાવાનથી કારણે તેના અણુ જુદા જુદા એક એક છે. એમ તે એક પ્રદેશી છે તેથી તેની ગણતરી અસ્તિકાયમાં નથી. તે ફક્ત અસ્તિરૂપ છે.

છ દ્રવ્યોના પ્રદેશોની સંખ્યા.

હોતિ અસંસ્વા જીવે ધમ્મા ધમ્મે અણંત આયાસે ।

મુત્તે તિવિહ પદેસા કાલસેગોણ તેણ સો કાઓ ॥૨૬॥

भवन्ति असंख्याः जीवे धर्माधर्मयोः अनन्ताः आकाशे ।

मूर्ते त्रिविधः प्रदेशः कालस्य एकः न तेन सः कायः ॥

અન્યવાર્થ—(જીવે) જીવમાં (અમ્માશ્મોઃ) ધર્મ તથા અધર્મ દ્રવ્યમાં (અસંખ્યાં) અસંખ્યાત (પદેસા) પ્રદેશ (હોતિ) છે (આયાસે) આકાશ દ્રવ્યમાં (અણત) અનંત પ્રદેશ છે (મુક્તે) મૂર્ત એટલે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં (તિવિદ્) ત્રણ પ્રકારના-સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશ છે. (કાલસ્ય) કાળ દ્રવ્યને (યગો) એક પ્રદેશ છે (તેર્ણ) તે કારણથી (સો) તે (કાળો) કાલ (જ) નથી.

ભાવાર્થ—લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે અને જીવ પોતાના પ્રદેશોથી સર્વ લોકાકાશમાં ફેલાઈ શકે છે, એ કારણથી જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. ધર્મ તથા અધર્મ દ્રવ્ય લોકાકાશમાં વ્યાપી રહેલાં છે તેથી એ બંને અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. આકાશને કંઈ સીમા નથી. લોકાકાશ બહાર પણ ફેલાએલું છે તેથી તે અનંત પ્રદેશી છે, પુદ્ગલ દ્રવ્યના અન્ત પરમાણુ છે, પરંતુ એક પરમાણુ છુટો અલગ પણ હોય છે અને એ, દસ સો હજાર લાખ વગેરે પરમાણુ મળીને નાના કે મોટા સ્કંધ પણ થાય છે. જે સ્કંધ રૂપ પુદ્ગલ થાય છે તે સંખ્યાત પરમાણુઓ મલીને બને છે, અસંખ્યાત પરમાણુઓ મળીને બને છે અને અનંત પરમાણુઓ મળીને પણ થાય છે તે કારણથી પુદ્ગલને સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશી કહ્યું છે પણ કાળના આણુ એક એક છુટા છુટા છે તે મળીને સ્કંધ થતા નથી તેથી તે એક પ્રદેશી છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્ય લોકાકાશમાં છે અલોકાકાશમાં નથી અને લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે તો પુદ્ગલ દ્રવ્યના પ્રદેશ અસંખ્યાતથી વધારે એટલે અનંત કેવી રીતે સમાઈ શકે છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે પુદ્ગલના પરમાણુ અનંત છે. જેમ લોદુ, પિત્તળ વગેરે ધાતુમાં અગ્નિ પ્રવેશ કરે છે એટલે કે જે સ્થાનમાં લોદા પિત્તળના પરમાણુ છે તેજ સ્થાનમાં અગ્નિના પણ પરમાણુ જગ્યા લે છે; એજ પ્રકારે ઘણી અવસ્થાઓમાં પુદ્ગલમાં અવગાહ એટલે સ્થાન દેવાની કે લે-

વાની શક્તિ હોય છે એ કારણથી એક પ્રદેશમાં પુદ્ગલના અનંત પરમાણુઓ રહે છે તે રીતે અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકાકાશમાંજ અનંત પુદ્ગલ પરમાણુ ભરેલા છે. પુદ્ગલ પરમાણુઓ અનંત હોવાથી તેના પ્રદેશી પણ અનંત કહેલા છે.

પુદ્ગલદ્વંયનો એક અણુ પણ કાયવાન છે.

एयपदेसो वि अणू णाणाखंधप्पदेसदो द्वोदि ।

बहुदेसो उपयारा तेणय काओ भणन्ति सव्वण्हु ॥२७॥

एकप्रदेशः अपि अणुः नानास्कन्धप्रदेशतः भवति ।

बहुदेशः उपचारात् तेन च कायः भणन्ति सर्वज्ञाः ॥

અ-વયાર્થ—(**एयपदेसो**) એક પ્રદેશવાળો (**वि**) પણ (**अणू**) પુદ્ગલનો પરમાણુ (**णाणाखंधप्पदेसदो**) અનેક રકંધ પ્રદેશોથી બનેલો હોવાથી (**उपयारा**) ઉપચારથી (**बहुदेसो**) બહુ પ્રદેશી (**द्वोदि**) છે (**य**) અને (**तेण**) તેથી (**सव्वण्हु**) સર્વજ્ઞ દેવ (**काओ**) કાય (**भणन्ति**) કહે છે.

ભાવાર્થ—જે વસ્તુ બહુ પ્રદેશી હોય છે તે વસ્તુ કાય કહેવાય છે. જ્યારે અનેક પરમાણુ મળીને રકંધ થાય છે ત્યારે પુદ્ગલ કાયવાન થાય છે. પુદ્ગલનો એક પરમાણુ કાળના અણુની પેઠે કાયવાન નથી. પરંતુ એવા એવા પરમાણુ મળીને રકંધ બને છે કારણ કે એ પરમાણુમાં સ્નિગ્ધ, રક્ષણુ હોય છે તેથી ઉપચારથી પુદ્ગલના એક અણુને કાયવાન કહ્યો છે. કાલાણુમાં સ્નિગ્ધ રક્ષણુ નથી હોતા તેથી તેને રકંધ નહીં હોવાની શક્તિની અપેક્ષાથી પણ તેને કાય નથી કહ્યો.

એક પ્રદેશનું પરિમાણ.

जावदियं आयासं अविभागी पुगलाणु वट्ठं ।

तं खु पदेसं जाणे सव्वाणुट्ठाणदारिहं ॥२८॥

યાવન્માત્રં આકાશં અવિભાગી પુદ્ગલાણ્વદૃશ્યમ્ ।
તં સ્વલુ પ્રદેશં જાનીહિ સર્વાણુસ્થાનદાનાર્હમ્ ॥૨૮॥

અન્વયાર્થ—(જાણવિયં) જેટલાં (આયાસં) આકાશને (અવિભાગી) ફરી જેનો ભાગ ન થઈ શકે એવા (પુદ્ગલાણ્વદૃશ્ય) પુદ્ગલ પરમાણુથી રોકવામાં આવે (તં) તેને (સ્વ) ખરેખર (દૃશ્યસં) પ્રદેશ (જાણે) બાણે અને તે (સર્વાણુદ્વાણ દાણરિહં) સમસ્ત પરમાણુઓને સ્થાન આપવામાં સમર્થ છે.

ભાવાર્થ—સૌથી નાનામાં નાનો અણુ જેનો ભાગ ન થઈ શકે તે પરમાણુ છે. એક પરમાણુ જેટલું સ્થાન રોકે તેને પ્રદેશ કહે છે. એ એક પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં કાળનો એક અણુ ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યતા એક એક પ્રદેશ અને પુદ્ગલનો એક અથવા સંખ્યાત, અસંખ્યાત અનંત અણુ પણ એક ક્ષેત્રાવગાહી થઈને સમાઈ શકે છે.

દ્વિતીય અધીકાર.

આસ્રવાદિ સપ્ત પદાર્થોનું વર્ણન.

આસ્રવં બંધનસંવરં ણિજ્જરમોક્ષા સપુણ્ણપાવા જે ।
જોવાજીવ વિસેસા તે વિ સમાસેણ પખણામો ॥૨૯॥
આસ્રવં બંધન સંવરં નિર્જરા મોક્ષાઃ સપુણ્ય પાપાઃ યે ।
જીવાર્જીવવિશેષાઃ તાન્ અપિ સમાસેન પ્રખણામઃ ॥૨૯॥

અન્વયાર્થ—(જે) જે (જીવાર્જીવવિસેસાઃ) જીવ અને અજીવના ભેદ (સપુણ્ણપાવા) પુણ્ય અને પાપ સહિત (આસ્રવ-
બંધનસંવરં ણિજ્જરમોક્ષા) આસ્રવ બંધ, સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ

છે (તેવિ) તેને પણ (સમાસેન) સંક્ષેપથી (વખણામો) કહીએ છીએ.

ભાવાર્થ—જીવ અને અજીવ એ બેજ પ્રકારના દ્રવ્ય છે તેનાજ વિશેષ આત્માદિ હોય છે જેમકે જીવમાં કર્મોના આવવું એટલે કર્મોના આસવ જીવની સાથે કર્મોના બંધ થવું તે બંધ, કર્મોના આવવાને રોક્યાં તેને સંવર, બાધલાં કર્મોને કર્મે કર્મે દૂર કરવાં તેને નિર્જરા, અને બધા કર્મોને સર્વથા દૂર કરવાં તેને મોક્ષ કહે છે આ આત્માદિ પાંચ તત્ત્વો જીવ અને અજીવના સંયોગ અથવા કે વિયોગ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જીવ, અજીવ, આરત્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો ગણાય છે.

કર્મ બંધ એ પ્રકારના છે પાપ રૂપ ને પુણ્ય રૂપ, સાત તત્ત્વોની સાથે પાપને પુણ્ય મળી નવ પદાર્થ કહેવાય છે.

જીવ અને અજીવનું વર્ણન કરી ગયા. હવે તેના વિશેષ જીવ રૂપ બાકીના પાંચ પદાર્થોનું વર્ણન કરીશું.

ભાવાસ્રવ અને દ્રવ્યાસ્રવનું લક્ષણ.

આસવદિ જેન કમ્મં પરિણામેણપ્પણો સ વિણ્ણેઓ ।

ભાવાસવો જિણુત્તો કમ્માસવણં પરો હોદિ ॥૩૦॥

આસ્રવતિ યેનકર્મ પરિણામેન આત્મનઃ સ વિજ્ઞેયઃ ।

ભાવાસ્રવઃ જિનોક્તઃ કર્માસ્રવણં પરઃ ભવતિ ॥૩૦॥

અવયવાર્થ—(અપ્પણો) આત્માના (જેન) જે (પરિણામેણ) પરિણામ (ભાવ) થી (કમ્મં) કર્મ (આસવદિ) આવે છે (સ) તે (જિણુત્તો) જીવ બગવાને કહેલો (ભાવાસવો)

ભાવાસ્તવ (વિષ્ણુઓ) જાણીએ (કમ્માસત્તવણ) પુદ્ગલ કર્મોનું
જે આવવું છે તે (પરો) ખીજો દ્રવ્યારત્રવ (હોવિ) છે.

ભાવાર્થ—આમાના જે રાગાદિ ભાવોથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય કર્મ
રૂપ થઇને આવે છે તે ભાવોને તો ભાવાસ્તવ કહે છે અને પુદ્ગલ
પરમાણુઓનું કર્મ રૂપ થઇ આવવું તેને દ્રવ્ય આસ્તવ કહે છે.

ભાવાસ્તવના ભેદ.

મિચ્છત્તાવિરદિપમાદ જોગકોહાદઓડથં વિણ્ણેયા ।

પણ પણ પણદહ તિય ચદુ કમસો મેદા દુ પુઠ્ઠસ્સ ૩૧॥

મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદયોગ ક્રોધાદયોડથં વિજ્ઞેયાઃ ।

પચ્ચ પચ્ચ પચ્ચદશ ત્રયઃ ચત્ત્વારઃ ક્રમશઃ મેદાઃ તુ પૂર્વસ્ય ॥૩૨

અન્યાર્થ—(અથ)કવે (પુઠ્ઠસ્સ) પહેલા—ભાવાસ્તવના
(મિચ્છત્તાવિરદિપમાદ જોગકોહાદઓ) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ
પ્રમાદ, યોગ, ક્રોધાદિ (મેદા) ભેદ છે (દુ) અને તેના (કમસો)
અનુક્રમે (પણ-પણ-પણદહ-તિય-ચદુ) પાંચ, પાંચ, પંદર,
ત્રણ અને ચાર ભેદ (વિણ્ણેયા) જાણવા.

ભાવાર્થ—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ અને ક્રોધાદિક
કપાય એ પાંચ ભેદ ભાવ આસ્તવના છે. મિથ્યાત્વના પાંચ, અવિર-
તિના પાંચ પ્રમાદના પંદર યોગના ત્રણ અને કપાયના ચાર એમ
અનુક્રમે ભેદ જાણવા તે બધા મળી ૩૧ ભેદ ભાવાસ્તવના છે.

મિથ્યાત્વ-એકાન્ત, વિપરીત, વિનય, સંશય અને અજ્ઞાત.

અવિરતિ-હિંસા, અસત્ય, ચોરી કુશીલ અને પરિગ્રહ એ પાંચ ને
આકાંક્ષા રૂપ થવું તે અવિરતિ છે.

પ્રમાદ-ચિકિત્સા તથા કસાયા હિંદિય ણિહા તહેવ પણઓ ય ।

ચદુ ચદુપણમેગેગં હોતિ પમાદા હુ. પણરસા ॥

દ્રવ્યાસવના ભેદ.

જાળાવરણાદીને જોગં જં પુદ્ગલં સમાસવદિ ।
 દઢ્વાસવો સ જે ઓ અણેયમેઓ જિણકલાદો ॥૩૨॥
 જ્ઞાનાવરણાદીનાં યોગ્યં યત્ પુદ્ગલં સમાસવતિ ।
 દ્રવ્યાસ્રવઃ સઃ જ્ઞેયઃ અનેકભેદઃ જિનાલ્યાતઃ ॥૩૨॥

અન્યથાર્થ--(જાળાવરણા દીને) જાનાવરણાદિ કર્મરૂપ
 (જોગં) થવાનેયોગ્ય (જં) જે (પુદ્ગલં) પુદ્ગલ દ્રવ્ય (સમાસ-
 વદિ). આવે છે (સ) તે (જિણકલાદો) જીનેદ્ર લગવાને કહેણો
 (અણેયમેઓ) અનેક ભેદ રૂપ (દઢ્વાસવો) દ્રવ્યાસ્રવ (જેઓ)
 જાણુવો જોઈએ.

. ભાવાર્થ--એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ લગવાથી વિકાર ઉત્પન્ન
 થાય છે જીવમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરવાને તેમાં અજીવ પદાર્થોનું ભગતું
 જરૂરનું છે. અજીવ દ્રવ્યોમાં ધર્મ અધર્મ આકાશને કાલ એ ચાર દ્રવ્યોમાં
 મળી જવાની કે વિકારી થવાની શક્તિ નથી તે તો શુદ્ધજ રહે છે.
 પણ જીવ અને પુદ્ગલ એક બીજાને સાથે મક્કવાથી વિકારી થાય છે.
 માટે જીવના રાગાદિ લાભોના નિમિત્તથી પુદ્ગલ પરમાણુ કર્મરૂપ થઈને
 તેની સાથે અમુક પ્રકરની પુલકાન શક્તિ અને પ્રવૃત્તિ સાથે અમુક
 સમયની અવધિ લઈને બંધાઈ જાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનેક પર્યાયો ધારણ કરે છે. જે દુધ માણસના
 શરીરમાં શરીરના આકારની સાત ધાતુઓ અને છે તેજ દુધ બિલાડીના

વિકથાઃ તથાકલાયાઃ દૃન્દિયાણિ નિન્દા યથૈવ પ્રણયશ્ચ ।

ચત્ત્વારઃ ચત્ત્વારઃ પશ્ચ યજુવું ભવન્તિ પ્રમાદા રક્તુ પશ્ચદશ ॥

૪ હિકથા, ૪ કપાય, ૫ ધન્દ્રિયો, ૧ નિદ્રા અને ૧ પ્રણય--

(રાગ) (ર્તેહ) એ ૧૫ પ્રમાદ શુદ્ધ આત્મ અનુભવથી

ડગતું સાવધાન ન રહેતું ત્રતાદિકમાં અનાદર કરવો પ્રમાદ છે.

યોગ--મન વચન ક્રિયા.

કપાય--કોષ માન- માયા લોભ આત્માને કષે તે કપાય.

શરીરમાં જવાથી બિલાડી સ્વરૂપેબને છે અને તેજ દુધ સાપના શરીરમાં સર્પારૂપે બને છે એ પ્રમાણે જીવાત્મામાં ભાવ આસ્રવની દ્વારા પરિણમન પામીને તે જીવાત્માની સમીપના પુદ્ગલ પરમાણુ આકર્ષિત થઇને કર્મરૂપ બની જાય છે અને જેમ બીજા કે ઝાડથી આકર્ષિત માટી પાણી, વાયુ, તાપ વગેરેના પરમાણુ ઝાડનાં મૂળ, થડ ટોચ ફળ પાંદડુ વગેરે રૂપ ધણી પર્યાયેને ધારણ કરે છે તેમ જીવના ભાવ આસ્રવથી આકર્ષિત થઇ આત્મા પાસે આવે છે જે દ્રવાસ્ત્રવ કહેવાય છે તે જ્ઞાનાવરણ આદિક અનેક પ્રકારના હોય છે. કર્મના મોટા ભેદ આઠ છે જ્ઞાનાવરણીય દર્શના વરણીય વેદનીય મોહનીય આયુ, નામ, જોત્ર, તે અંતરાય.

ભાવબંધને દ્રવ્યબંધનું લક્ષણ.

वज्रहृदि कम्मं जेण दु चेदणभावेण भावबंधो सो ।

कम्मादपदेसाणं अण्णोण्णपवेसणं इदरो ॥३३॥

वध्यते कर्मयेन तु चेतनभावेन भावबन्धः सः ।

कर्मात्म प्रदेशानां अन्योऽन्य प्रवेशनं इतरः ॥३३॥

અન્યથાર્થ—(જેણ) જે (ચેદણભાવેણ) ચૈતન્ય 'ભાવથી (કમ્મ) કર્મ (વજ્રહૃદિ) બંધાય છે એટલે કે આત્માના પ્રદેશોમાં ભળી જાય છે (સો) તે (ભાવબંધો) ભાવબંધ છે (તુ) અને (કમ્માદપદેસાણં) કર્મ અને આત્માના પ્રદેશોનું (અણ્ણોણ્ણ પવેસણં) પરસ્પર એકક્ષેત્રાવગાહ એટલે કે એકમેક થઇ જવું તે (હૃદયો) બીજો દ્રવ્યબંધ છે.

ભાવાર્થ—આત્માના જે ભાવથી જીવાત્મામાં કર્મબંધ થાય છે તે વિકાર ભાવને ભાવબંધ કહે છે અને તે વિકાર ભાવનાં કારણ કર્મનાં પુદ્ગલ પરમાણુઓનું આત્માના પ્રદેશોમાં દુધને પાણીની માફક મળી જવું થાય છે. તેને દ્રવ્ય બંધ કહે છે.

બંધના ભેદ અને તેનાં કારણ.

પચ્છિદ્વિદિ અણુભાગપ્પદેસમેદાદુ ચદુચ્ચિધો બંધો ।

જોગા પચ્છિપદેસા ઠિદિઅણુભાગા કસાચ્ચદો હોંતિ ॥૩૪॥

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેસમેદાત્ તુ ચતુર્વિધઃ ચન્ધઃ ।

યોગાંત્ પ્રકૃતિપ્રદેસૌ સ્થિત્યનુભાગૌ કપાયતઃ ભવનઃ ॥૩૪.।

અન્યથા—(બંધો) બંધ (પચ્છિદ્વિદિ અણુભાગપ્પદેસ-
મેદા) પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશના ભેદથી (ચદુચ્ચિધો)
ચર પ્રદેશના છે એમાંથી (પચ્છિપદેસાદુ) પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ
બંધ તો (જોગા) યોગથી એટલે કે મન વચન કાયની ક્રિયાથી
(હોંતિ) થાય છે અને (ઠિદિઅણુભાગા) સ્થિતિ અને
અનુભાગ બંધ (કપાયદાં) કપાયેથી થાય છે.

ભૂતાર્થ—કપાયથી જે યોગ થાય છે અર્થાત કપાય સહિત
મન વચન કાયની જે ક્રિયાઓ થાય છે તેને ક્ષેરયા કહે છે તેનાથી
બંધ થાય છે. કપાય સહિત મન વચન કાયની ક્રિયાથી પ્રકૃતિ અને
પ્રદેશ બંધ થાય છે. કપાય સહિત યોગથી સ્થિતિ અને અનુભાગ
બંધ થાય છે.

કપાય સહિત યોગથી કર્મ આસ્ત્રવ તો થાય છે ને તે સાતાવેદનીને
૩૫ લે છે એટલે કે તે કર્મની સાતા (પુણ્ય) પ્રકૃતિ અવશ્ય રહે છે
અને જ્યારે કર્મ કાષ્ઠ પ્રકૃતિનું થયું તો તે આત્માના પ્રદેશોમાં એક
ક્ષેત્રાવગાહ ૩૫ પશ્ચુ થાય છે. એ રીતે પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ બે વાતો
ઉત્પન્ન થઈ જાય છે પરંતુ કપાયના અભાવથી તે કર્મ જીવાત્મા સાથે
એક સમયથી વધારે ટકી શકતું નથી. એટલે તે કર્મ ઉત્પન્ન થઈને તરત
નાશ પામે છે. ને જેની સ્થિતિ છે જે જેમાં રસ છે તે કર્મની સ્થિતિ અને
અનુભાગ કપાયથી જ ઉત્પન્ન થાય છે મોહ યોગ કપાય સહિત

હોય તો આરે પ્રકારનું કર્મ બંધ થાય છે. આ કર્મ બંધના કારણેના ભેદ છે.

ભાવસંવર અને દ્રવ્ય સંવરનું લક્ષણ.

चेदणपरिणामो जो कम्मस्सासवणिरोहणे हेऊ ।

सो भावसंवरो खलु दव्वासवरोहणे अण्णो ॥३५॥

चेतनपरिणामः यः कर्मणः आस्रवनिरोधने हेतुः ।

सः भावसंवरः खलु द्रव्यास्रवरोधने अन्यः ॥३५॥

અન્યથાર્થ—(જો) જે (ચેદણપરિણામો) આત્માના ભાવ (કમ્મસ્સ) કર્મોના (આસ્રવણિરોહણે) આસ્રવનો અટકાવ કરવામાં (હેઉ) કારણ છે (સો) તે (સ્વલુ) નિશ્ચયથી (ભાવસંવરો) ભાવસંવર છે અને જે (દવ્વાસવરોહણે) દ્રવ્ય કર્મોના આસ્રવને રોકવામાં કારણ છે તે ((આણો) વીળું) દ્રવ્ય સંવર છે.

ભાવાર્થ—કર્મોને ન આવડા દેવાં, કર્મોને આવતાં રોકવાં તે સંવર છે. જે ભાવોથી કર્મનું આવડું બંધ થાય છે, તે આત્માના પરિણામ ભાવસંવર કહેવાય છે. અને તે કર્મોના રોકાવાથી “પુહગલ પરમાણુ કર્મરૂપ થતા અટકે છે તે દ્રવ્યસંવર કહેવાય છે.

ભાવસંવરના ભેદ.

वदसमिदीगुत्तीओ धम्माणुपिहा परीसहजओ य ।

चारित्तं णहुमेयं णायव्वा भावसंवर विसेसा ॥३६॥

મરંભ સમારંભ આરંભ મન વચ્ચ તન કીનો પ્રારંભ
કૃત કારિત મોદન કરકે કોષાદિ ચતુષ્થ ધરકે
એમ કર્મબંધના અનેક ભેદ છે.

વ્રતસમિતિગુણયઃ ધર્માનુષેષાઃ પરિષદજયથ ।

ચારિત્રં बहुमेदं ज्ञातव्याः भावसंवर विज्ञेयाः ॥૩૬॥

અન્યથાર્થ—(વ્રતસમિતિગુણિઓ) વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ
(ધર્મ્માણુપિહા) ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, (પરીસદજ્ઞઓ) પરિષદજ્ઞ
(ય) અને (बहुमेयं) અનેક પ્રકારનું (ચારિત્રં)
ચારિત્ર એ (भावसंवरविज्ञेया) ભાવસંવરના ભેદ (ज्ञायव्या)
જાણવા જોઈએ.

માવાર્થ—પોતાના શુદ્ધ આત્માના ભાવોમાંજ મમ રહેવું-
રાગદ્વેષાદિ વિકલ્પોથી રહિત થવું-તે નવીન કર્મોને થતા રોકવાનું કારણ
છે. એવી શુદ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ વ્રત, સમિતિ વગેરેથી થાય છે.

વ્રત—નિશ્ચયથી રાગદ્વેષ વગેરે વિકલ્પોથી રહિત થવું તે. અહિંસા,

સત્ય, અયૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એમ પાંચ વ્રત છે.
સમિતિ—પોતાના શરીરથી અન્ય જીવોને પીડા ન થાય એ ધમ્મજાથી
યત્નાચાર રૂપ પ્રવૃત્તિ કરવી તે ધર્મ, ભાષા, એષણા આદાન-
નિક્ષેપણ અને ઉત્સર્ગ એમ પાંચ સમિતિ છે.

ગુપ્તિ—મન વચન, કાયાના વ્યાપાર (ક્રિયા) ને વશ કરવો યા રોકવો
તે. મન, વચન અને કાય એમ ત્રણ ગુપ્તિ છે.

ધર્મ—ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આ-
ક્રિયન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એ દશ ધર્મ છે,

અનુપ્રેક્ષા—ફરી ફરી વિચાર કરવો-ચિંતવન કરવું તેને અનુ-
પ્રેક્ષા કે ભાવના કહે છે. તે કલ્યાણકારી ભાવનાઓ બાર છે. અનિત્ય,
અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ આરત્ર સંવર,
નિર્જરા લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મ.

પરિષદ જ્ઞ—બાવીસ પ્રકારના પરિષદ-સ્વયમેવ કર્મના ઉદ્ભવથી આવેલી
પીડાઓ-તે રાગદ્વેષ અને કલુષતા રહિત સહન કરવા તેને પરીષદ

નિર્જરાનું લક્ષણ તથા ભેદ.

જહકાલેણ તવેણ ય મુક્તરસં કમ્મપુગ્ગલં જેણ ।

ભાવેણ સઢદિ ખેયા તત્સઢણં વેદિ ણિજ્જરા દુવિદા ॥૩૮

યથાકાલં તપસા ચ મુક્તરસં કર્મપુદ્ગલં યેન ।

ભાવેન સઢતિ જ્ઞેયા તત્સઢનં વેતિ નિર્જરા દ્વિવિદા ॥૩૯॥

અન્વયાર્થ—(જહકાલેણ) યોગ્ય સમયે એટલે કે કર્મોની સ્થિતિ પૂરી થયા પછી (મુક્તરસં) જેનું સુખદુઃખ રૂપ ફળ ભોગવી લીધું છે તે (કમ્મપુગ્ગલં) કર્મપુદ્ગલ (જેણં) જે (ભાવેણ) ભાવથી એટલે આત્માના પરિણામથી (સઢદિ) છુટે છે, લડે છે તે સવિપાક ભાવનિર્જરા છે. (ય) તથા (તવેણ) તપથી જે આત્માના ભાવોથી કર્મપુદ્ગલ ખરે છે તે અવિપાક ભાવ નિર્જરા છે. (ચ) અને (તત્સઢણં) તે કર્મોનું છુટી જવું, ખસી જવું-દ્રવ્ય નિર્જરા છે. (દ્વિવિ) એમ (ણિજ્જરા) નિર્જરા (દુવિદા) બે પ્રકારે (ખેયા) જાણવી.

ભાવાર્થ—કર્મોના આત્માથી છુટી જવું તે નિર્જરા. તેના ભાવ નિર્જરા ને દ્રવ્ય નિર્જરા એમ બે ભેદ છે, ભાવ નિર્જરાના બે ભેદ છે-સવિપાક ને અવિપાક. કર્મોની સ્થિતિ પૂરી થતાં તેનું ફળ આપીને આત્માના જે ભાવોથી કર્મો મળી જાય છે તે સવિપાક

જય કહે છે. ક્રુધા, તપા, શીત, છબ્ધ, નાગાર હેવું, યાચના, અરતિ, અલાભ, દંશ, આક્રોશ, રોગ, મલ, તૃષ્ણુસ્પર્શ, અસાન, અદર્શન, પ્રતા, સત્કારપુરસ્કાર, શય્યા વધઅંધન, નિષલા, સ્ત્રી,

દંશમસક.

ચારિત્ર—આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે. સમાયિક, હેદોપસ્થાપના, પરિહાર વિશુદ્ધિ સૂક્ષ્મસાપરાય, યથાખ્યાન એમ પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર છે.

આપીને આત્માના જે ભાવોથી કર્મો મરી જાય છે તે સવિપાક ભાવનિર્જરા છે. ને તે બધા સંસારી જીવેને હોય છે. અને જે ભાવોથી તપદ્વારા કર્મોને આપાધાકાલ એટલે સમયની પહેલાં ઉદયમા લાવીને ફળ ભોગવીને ખેરવી દેવામાં આવે તે અવિપાક ભાવનિર્જરા છે આ મુનિ-જ્ઞાને હોય છે. પુદ્ગલ કર્મોનું ખરી જવું એટલે—આત્મા તથા પુદ્ગલ કર્મોના પ્રદેશોનું પરસ્પર છુટા થવું—તે દ્રવ્ય નિર્જરા છે.

મોક્ષનું લક્ષણ તથા ભેદ.

सद्वस्स कम्मणो जो खयहेदू अप्पणो हु परिणामो ।

णेओ स भाद्रमोक्खो दब्बविमोक्खो य कम्मपुघभावो ॥३८॥

सर्वस्य कर्मणः यः क्षयहेतुः आत्मनः हि परिणामः ।

ज्ञेयः सः भावमोक्षः द्रव्यविमोक्षः च कर्मपृथग्भावः ॥३८॥

અન્યથાર્થ—(જો) જે (અપ્પણો) આત્માના (પરિ-
ણામો) ભાવ (• સદ્વસ્સ) બધા (કમ્મણો) કર્મોના (સ્વયહેદૂ)
ક્ષયનું કારણ છે (સ) તે (હુ) જ (ભાવમોક્ખો) ભાવમોક્ષ
(જેઓ) જાણુવો (ય) અને જે (કમ્મપુઘભાવો) દ્રવ્ય કર્મો
આત્માથી જુદા થઈ જાય છે તે (દબ્બવિમોક્ખો) દ્રવ્યમોક્ષ છે.

ભાવાર્થ—સર્વ કર્મોના ક્ષયનું કારણ જે આત્માના શુદ્ધ
ભાવ છે તે ભાવ મોક્ષ છે અને આત્માથી સર્વ કર્મોનું અલગ—છુટા
—થવું તે દ્રવ્ય મોક્ષ છે. સર્વ કર્મોના નાશ થઇને એટલે જીવાત્માનું શુદ્ધ
થવું તેનું નામ મોક્ષ છે એકવાર કર્મોથી રહિત થઇને અને નિજ શુદ્ધ
પરમાર્નદ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને એ જીવ ફરી કર્મના બંધમાં પડતો નથી
મોક્ષ અવસ્થા અનંત—કાયમની—છે.

પૂણ્ય અને પાપનું વર્ણન.

सुह असुह भावजुत्ता पुण्णं पावं हवंति खलु जीवा ।

सादं सुहाय नामं गोदं मुण्णं पराणि पावं व'ना ३९॥

**શુભાશુભભાવયુક્તાઃ પુણ્યં પાપં ભવન્તિ સ્વલુ જીવાઃ ।
સાતં શુમાયુઃ નામ ગોત્રં પુણ્યં પરાણિ પાપં ચ ॥૩૯॥**

અન્વયાર્થ—(જીવા) જીવો (સુહમસુહમાવયુક્તા) શુભ અને અશુભ ભાવોથી યુક્ત હોઇને (સ્વલુ) ખરેખર (પુણ્યં) પુણ્ય રૂપ અને (પાપં) પાપ રૂપ (હવંતિ) હોય છે. (સાતં) સાતાવેદનીય (સુહાડ) શુભ આયુ (નામં) શુભ નામ કર્મ અને (ગોર્દ) ઉચ્ચ ગોત્ર એ (પુણ્યં) પુણ્ય છે (ચ) અને (પરાણિ) બીજા કર્મ (પાપં) પાપ છે.

ભાવાર્થ—શુભ પરિણામથી પૂણ્યને અશુભથી પાપ થાય છે, કર્મોના બે બેદ છે ૧ ધાત્રીયા જે આત્માના ગુણોનો ધાત કરે છે તે અને બીજું અધાત્રીયા—જે મૂલ ગુણોનો ધાત કરતા નથી. જ્ઞાનાવરણી દર્શનાવરણી મોહની અને અંતરાય એ ચાર ધાત્રીયાં કર્મ છે તેથી તે તો પાપ કર્મજ છે બાકીના ચાર કર્મોમાં વેદની કર્મમાં સ્મૃતા વેદની પુણ્ય કર્મ છે અસાતાવેદની પાપ કર્મ છે આયુ કર્મમાં દેવ આયુ મનુષ્ય આયુ અને તિર્યચ આયુ એ ત્રણ પુણ્ય કર્મ છે અને નરક આયુ પાપ કર્મ છે નામ કર્મની ૯૩ પ્રકૃતિઓમાં ૫૪ પ્રકૃતિઓ પુણ્ય રૂપ છે અને ગોત્રકર્મમાં ઉચ્ચગોત્ર પુણ્ય અને નીચ ગોત્ર પાપ છે. પૂણ્ય પાપ પણ બે પ્રકારે છે ભાવરૂપ ને દ્રવ્ય રૂપ શુભ ભાવોથી યુક્ત જીવ ભાવ પુણ્ય અને અશુભ ભાવોથી યુણ્ય યુક્ત જીવ ભાવ પાપ છે તથા પુદ્ગલ કર્મોને દ્રવ્ય સ્વરૂપ પુણ્ય પાપ કહે છે. આ સાત તત્ત્વ નવ પદાર્થ પ્રતિપાદક બીજો અધિકાર પૂર્ણ થયું.

તૃતીય અધીકાર.

વ્યવહાર તથા નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ.

સમ્પર્હસણ ણાણં ચરણં મોક્ષસ્સ કારણં જાણે ।

બ્રહ્મહારા ણિચ્ચયદો તત્તિયમ્મહો ણિઓ અપ્પા ॥૪૦॥

સમ્યગ્દર્શનં જ્ઞાનં ચરણં મોક્ષસ્ય કારણં જાનીહિ ।

વ્યવહારાત્ નિશ્ચયતઃ તત્તિતયમયઃ નિજઃ આત્મા ॥૪૦॥

અન્યથાર્થ—(વ્યવહાર) વ્યવહાર નયથી (સમ્પર્હસણનાણં ચરણં) સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક ચારિત્ર એ ત્રણેની એકતા (મોક્ષસ્સ) મોક્ષનું (કારણં) કારણ (જાણે) જાણે અને (ણિચ્ચયદો) નિશ્ચયથી (તત્તિયમ્મહો) તે ત્રણ સ્વરૂપ એટલે સમ્યક દર્શન સમ્યક જ્ઞાન અને સમ્યક ચારિત્ર સ્વરૂપ (ણિઓ) નિજ (અપ્પા) આત્મા મોક્ષનું કારણ છે.

સાવાર્થ—સાચી શ્રદ્ધા, સાચુ જ્ઞાન અને સાચુ આચરણ એ ત્રણે વસ્તુની એક્યતાથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે વાસ્તવમાં એ ત્રણે ગુણ આત્માના છે એથી નિશ્ચયનયથી એ ત્રણેમય પોતાના આત્માનેજ મોક્ષનું કારણ જાણે.

રત્નમય સ્વરૂપ આત્માજ મોક્ષનું કારણ.

રયણત્તયે ણ વટ્ટહ અપ્પાણં મુયતુ અણ્ણદવિયમ્મિહ ।

તમ્હા તત્તિયમ્મહો હોદિ હુ મોક્ષસ્સ કારણં આદા ॥૪૧॥

રત્નત્રયં ન વર્તતે આત્માનં મુક્ત્વા અન્યદ્વચ્ચે ।

તસ્માત્ તત્તિતયમયઃ ભવતિ સ્વલુ મોક્ષસ્ય કારણં આત્મા ॥

અન્યથાર્થ—(રચનસર્વ) રત્નત્રય (અપ્પાણ) આત્માને (મુચતુ) જોડીને (અણ્ણદ્વિયમ્હિ) અન્ય દ્રવ્યમાં (જ વટ્ટહ) રહેતાં નથી (સમ્મહા) તેથી (તત્તિયમ્હાઓ) રત્નત્રય-મથી (આદા) આત્મા (હુ) જ (મોક્ષસ્ત) મોક્ષનું (કારણ) કારણ (હોદિ) છે.

ભાવાર્થ—દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર આત્મામાંજ હોયછે. તે સિવાય પુદ્ગલ ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યોમાંથી કોઈ દ્રવ્યમાં પણ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર હોઈ શકતું નથી. કારણ એ પાંચે દ્રવ્યો અજીવ છે તેથી ઉક્ત રત્નત્રય યુક્ત જીવાત્માજ વાસ્તવમાં મોક્ષનું કારણ છે એજ રત્નત્રયનો ધારણ કરનાર છે.

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ.

જીવાદીસદ્દર્શનં સમ્મત્તં રૂપમ્પણો તં તુ ।

દુરભિણિવેસવિમુક્તં જ્ઞાણં સમ્મં સુ હોદિ સદિજમ્હિ ॥૪૨॥

જીવાદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં રૂપં આત્મનઃ તત્ તુ ।

દુરભિણિવેસ વિમુક્તં જ્ઞાનં સમ્યક્ સ્વલુ ભવતિ સતિ અસ્મિન્ ॥

અન્યથાર્થ—(જીવાદીસદ્દર્શન) જીવાદિ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન (સમ્મત્ત) સમ્યક્ત્વ અર્થાત સમ્યક દર્શન છે (તં) તે (અપ્પણો) આત્માનું (રૂપં) સ્વરૂપ (આત્માના ખાસ સ્વભાવ ગુણ કે ધર્મ) છે (તુ) તથા (જમ્હિ સદિ) જેના હોવાથી (સ્વ) નિશ્ચય કરીને (જ્ઞાણં) જ્ઞાન (દુરભિણિવેસ વિમુક્તં) વિપરીત અભિપ્રાયોથી રહિત થઈને (સમ્મં) સમ્યક રૂપ અર્થાત સમ્યક જ્ઞાન રૂપ (હોદિ) થાય છે.

ભાવાર્થ—સમ્યક દર્શન થયા પહેલાં જે કે જ્ઞાન હોય છે તો પણ તે મિથ્યા જ્ઞાન છે. સમ્યક દર્શન થયા પછી એજ જ્ઞાન સમ્યજ્ઞાન થાય છે. અર્થાત તેજ જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન થતાંજ સંશય વિપર્યય ને

અનધ્યવસાય (જો કે જ્ઞાનના દોષો હોય છે.) થી રહિત થવાથી સમ્યક્જ્ઞાન રૂપ થઈ જાય છે.

જાણવું એટલે જ્ઞાન યકીન કરવું એટલે શ્રદ્ધા કરવી એ બન્ને જુદી વસ્તુઓ છે.

સમ્યક્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ.

સંશય વિમોહ વિભ્રમ વિવર્જિયં અપ્પપરસરૂપસ્સ ।

ગહણં સમ્મં જાણં સાયારમણેયમેયં ચ ॥ ૪૩ ॥

સંશય વિમોહ વિભ્રમ વિવર્જિતં આત્મપરસ્વરૂપસ્ય ।

ગ્રહણં સમ્યક્જ્ઞાનં સાકારં અનેક ભેદં ચ ॥ ૪૩ ॥

• અન્યથાર્થ—(સંશયવિમોહ વિભ્રમવિવર્જિયં) સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રહિત (સાયારં) આકાર સહિત (અપ્પપરસરૂપસ્સ) પોતાના અને પરના સ્વરૂપને (ગહણં) ગ્રહણ કરવું—જાણવું તે (સમ્મં જાણં) સમ્યક્ જ્ઞાન છે (ચ) અને તે (અણેયમેયં) અનેક ભેદ રૂપ છે.

ભાવાર્થ—સંશય, વિભ્રમ (વિપર્યય) વિમોહ (અનધ્યવસાય) રૂપ કુસાન્ત્રી રહિત આપા પરનું એટલે આત્માનું અને પર પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવું તે સમ્યક્ જ્ઞાન છે, તે આકાર સહિત એટલે કે સવિકલ્પક છે તેના અનેક ભેદ છે. સંશય એટલે શંકાવાળું વિપરીત એટલે હિલકુટ, અને અનધ્યવસાય એટલે મોહ (મૂર્છાવાળું)

મતિ શ્રુત અવધિ મનઃપર્યય ને કેવળ એ સમ્યક્ જ્ઞાનના મુખ્ય ભેદ છે. તેજ પ્રમાણુ છે.

દર્શનોપયોગનું સ્વરૂપ.

જં સામણ્ણં ગહણં ભાવાણં જેવ કદુમાયારં ।

અવિસેસિદ્ધં અદ્દે દંસણમિદિ મણ્ણયે સમયે ॥ ૪૪ ॥

યત્ સામાન્યં ગ્રહણં ભાવાનાં નૈવ કૃત્વા આકારમ્ ।
અવિશેષયિત્વા અર્થાન્ દર્શનં ઇતિ મળ્લતે સમયે ॥૪૪॥

અ-વચાર્થ—(અટ્ટે) પદાર્થોની (અવિશેષિત્વજ્ઞ) વિશેષતા ન કરીને અને (આચારં) આકારને એટલે વિશેષ સ્વરૂપને (જેવ કટ્ટુ) મહત્ત્વ ન કરીને (જં) જે (ભાવાણં) પદાર્થોને (સામળ્લ) સામાન્ય (ગ્રહણં) મહત્ત્વ કરવા એટલે જાણવા તે (દર્શનં) દર્શન છે (ઇતિ) એ રીતે (સમયે) શાંત્રોમાં (મળ્લતે) કહ્યું છે.

ભાવાર્થ—આ સફેદ છે કાળુ છે નાનું છે મોટું છે ધડો છે વગેરે રૂપથી પદાર્થોને જુદા ન કરીને અને વિકલ્પો ન કરીને પદાર્થોનું જે સામાન્ય મહત્ત્વ એટલે અસ્તિત્વ માત્રને મહત્ત્વ કરવું તેને આગમમાં દર્શન કહ્યું છે.

સંસારમાં જુદા જુદા ચિન્હોવાળી અનેક વસ્તુઓ છે. જ્યાંસુધી ફક્ત ‘ કાંઈ વસ્તુ ’ છે એટલુંજ જાણવામાં આવે પરંતુ કંઈ વસ્તુ છે તે જ્ઞાન થતું નથી તેને દર્શન કહે છે.

જૈન શાંત્રોમાં દર્શન શબ્દ બે અર્થોમાં વપરાયેલો છે દર્શનનો એક અર્થ શ્રદ્ધાનો છે અને બીજો અર્થ સામાન્ય જોષનો જેવાનો એટલે કે નિર્વિકલ્પ સત્તા માત્રને જેવાનો છે. શાંત્રોમાં જ્યાં રત્નત્રય એટલે દર્શન જ્ઞાનને ચારિત્રનું કથન છે અથવા દર્શન સમ્યક્ સંબંધમાં હોય ત્યાં દર્શનનો અર્થ શ્રદ્ધાનો છે અને જ્યાં ઉપયોગના ભેદોનું વર્ણન છે ત્યાં સામાન્ય જ્ઞાન એટલે મહા સત્તા માત્રના જ્ઞાનને દર્શન કહ્યું છે. દર્શન એટલે શ્રદ્ધાને તે મોહની કર્મના ક્ષય કે ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી થાય છે જ્યારે દર્શન એટલે સત્તા માત્રનું-જ્ઞાન દર્શનાવરણી કર્મના ક્ષય અથવા ‘ કે ક્ષયોપશમથી થાય છે.

દર્શન અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાનો નિયમ.

દંસણપુરુષં જાણં છદમત્થાજં જ દુષ્ણિ ઉવઝોગા ।

જુગવં જમ્હા કેવલિજાદે જુગવં તુ તે દોં વિ ॥૪૫॥

દર્શન પૂર્વે જ્ઞાનં છદ્મસ્થાનાં ન દ્વૈ ઉપયોગી ।

યુગપત્ત યસ્માત્ કેવલિજાદે યુગપત્ત તુતી દ્વૌ અપિ ॥૪૬॥

અન્યથા—(છદ્મસ્થાજં) છદ્મસ્થાને (ક્ષયોપશમ જ્ઞાનીઓને)
(દંસણપુરુષં) દર્શન પૂર્વક (જાણં) જ્ઞાન થાય છે (જમ્હા)
કારણ કે (દુષ્ણિ) બંને (ઉવઝોગા) ઉપયોગ (જુગવં)
એક સાથે (જ) નથી થતાં (તુ) પણ (કેવલિજાદે) કેવળજ્ઞા-
નીઓને (તે) તે (દોં વિ) બંને ઉપયોગી (જુગવં) એક
સાથેજ થાય છે.

ભાવાર્થ—જે જીવ સર્વજ્ઞ નથી તેને પ્રથમ દર્શન થાય છે
પછી જ્ઞાન થાય છે. વસ્તુનું જ્ઞાન થતા પહેલાં 'કંઈ' છે એવું
જાણવામાં આવે છે તે દર્શન છે તે થયા પછી કાળી ચોળી કે ધન
કે બગલું છે એમ વસ્તુ છે એમ જાણીએ છીએ આપણે તો
કદિ પડતાજ વસ્તુને જાણી લઈએ છીએ એમ સમજીએ છીએ
પરંતુ એમ નથી પહેલું દર્શન થાય છે પછી જ્ઞાન થાય છે.

કેવલી ભગવાન—સર્વજ્ઞ—ને કમરૂપ જ્ઞાન થતું નથી તેટલો એક સાથે
બધું જુએ જાણે છે તેથી તેમને દર્શન તથા જ્ઞાન બંને ઉપયોગ એક
સાથે થાય છે.

વ્યવહાર ચારિત્રનું સામાન્ય લક્ષણ તથા ભેદ

અમુહાદો વિણિવિત્તી મુહે પવિત્તી ય જાણ ચારિત્તં ।

વદસમિદિગુત્તિરૂવં વવહારણયા દુ જિણમણિયં ॥૪૬॥

અશુભાત્ વિનિવૃત્તિઃ શુભે પ્રવૃત્તિઃ ચ જાનીહિ ચારિત્રમ્ ।
વ્રત સમિતિ શુભિરૂપં વ્યવહારનયાત્ તુ જિનમણિતમ્ ॥૪૬॥

અન્યથાર્થ—(અસુહાદો) અશુભ ક્રિયાઓથી (ચિળિ વિત્તી) વિરક્ત થવું (જ) અને (સુદે) શુભ ક્રિયાઓમાં (પવિત્રી) પ્રવૃત્તિ કરવી તે (ચારિત્રં) ચારિત્ર (જાણ) બાણો (કુ) .પૃથુ (વ્યવહારનયા) વ્યવહાર નયથી (વદસમિદિગુત્તિરૂપં) વ્રત, સમિતિ અને શુભિ ૩૫ (જિનમણિયં) જીનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યું છે.

ભાવાર્થ—અશુભ કાર્યો ન કરવાં ને શુભ કાર્યો કરવાં તે ચારિત્ર છે. જીનેન્દ્ર ભગવાને એ વ્યવહાર નયથી ૫ વ્રત, ૫ સમિતિ ૩ શુભી ૩૫ ૧૩ પ્રકારનું ચારિત્ર કહેલું છે ને નિશ્ચય ચારિત્ર થવામાં વ્યવહાર ચારિત્ર કારણ બૃત છે.

સમ્યક દર્શન અને સમ્યક જ્ઞાન એક સાથે થાય છે પરંતુ તેની સાથે ચારિત્ર પણ થાય છે એવો નિશ્ચય નથી સમ્યક દર્શન-જ્ઞાન હોવા છતાં સમ્યક ચારિત્ર હોતું નથી એમ પણ બને છે આ અવસ્થાવાળાને અવિરતિ સમ્યક દષ્ટિ કહે છે સમ્યક્ત્ર થયા પછી કંઈ ચારિત્ર ધારણ કરે છે પરંતુ પૂરું ચારિત્ર પાળતો નથી તે અણુવ્રતી (દિશ્વત્રતી) શ્રાવક કહેવાય છે અને જે જીવ સમ્યક દષ્ટિ થઈને સકલ ચારિત્રને પાળે છે તે મહાવ્રતી, સાધુ વા મુની કહેવાય છે.

પાંચ વ્રત છે મુનિ અવસ્થામાં મહાવ્રત ગણાય છે ને શ્રાવક અવસ્થામાં અણુવ્રત કહેવાય છે.

નિશ્ચય ચારિત્રનું લક્ષણ.

બહિરબંધતર કિરિયા રોહો ભવકારણપ્પણાસદ્દં ।
જાણિસ્સ જં જિણુત્તં તં પરમં સમ્મચારિત્તં ॥૪૭॥

બહિરભ્યંતરક્રિયારોધઃ ભવકારણપ્રણાશાયમ્ ।

જ્ઞાનિનઃ યત્ જિનોક્તં તત્ પરમં સમ્યક્ ચારિત્રમ્ ॥૪૭॥

અન્યથાર્થ—(ભવકારણપ્રણાસદં) . સંસારનાં કારણોનો નાશ કરવાં માટે (જ્ઞાનિસ્ત) જ્ઞાનીને (જં) જે (બહિરભ્યંતરક્રિયારોધો) અંતરંગ તથા બાહ્ય ક્રિયાઓનો નિરોધ કરવો (તં) તે (જિણુસં) જીનેંદ્ર લગવાને કહેલું (પરમં) ઉત્કૃષ્ટ એટલે નિશ્ચય (સમ્યચારિત્રં) સમ્યક ચારિત્ર છે.

સાવાર્થ—સંસારનાં કારણભૂત કર્મોના જે શુભ, અશુભ બંધ જે કે બાહ્ય ને અભ્યંતર ક્રિયાઓથી થાય છે તેનો સમ્યક રીતે નિરોધ કરવો એટલે કે પોતાના આત્મામાં મગ્ન થઈ જવું તે વાસ્તવિક (નિશ્ચય) ચારિત્ર છે. આ ચારિત્રથી સંસાર પર્યાય નષ્ટ થઈ મોક્ષ પર્યાય મળે છે.

ધ્યાનાભ્યાસ કરવાની હેતુ પૂર્વક પ્રેરણા.

દુર્વિહં પિ મોક્ષહેતું જ્ઞાણે પાઙ્ગણદિ જં મુળી નિયમા ।

તમ્હા પયત્તચિત્તા જૂં જ્ઞાણં સમન્વસહં ॥૪૮॥

દ્વિવિધમપિ મોક્ષહેતું ધ્યાનેન પ્રાપ્નોતિ યત્ મુનિઃ નિયમાત્ ।

તસ્માત્ પ્રયત્નચિત્તા યૂયં ધ્યાનં સમમ્બસત્વમ્ ॥૪૮॥

અન્યથાર્થ—(અપિ) તથા (મોક્ષહેતું) મોક્ષમાર્ગ (દુર્વિહં) જે પ્રકારે છે (જં) જેને (મુળી) મુની (નિયમા) નિયમથી (જ્ઞાણે) ધ્યાનથી (પાઙ્ગણદિ) પ્રાપ્ત કરે છે (તમ્હા) તે કારણથી (જૂયં) તમે (પયત્તચિત્તા) એકાગ્રચિત્ત થઈને (જ્ઞાણં) ધ્યાનનો (સમન્વસહં) અભ્યાસ કરો.

સાવાર્થ—ધ્યાનથી નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે પ્રકારના

મોક્ષ માર્ગની સિદ્ધિ છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવું એટલે કે એક તરફ લગાવવું તે ધ્યાન છે. મોક્ષના અભિલાષિઓ એ ધ્યાનનો અભ્યાસ અપ્રમત થઈને અવસ્થા કરવો જોઈએ.

ધ્યાન-કરવાનો મુખ્ય ઉપાય.

મા મુજ્જહ મા રજ્જહ મા દુસ્સહ इट्ठणिट्ठअत्थેસુ ।

ચિરમિચ્છહ જઈ ચિત્તં વિચિત્તજ્ઞાણપ્પ સિદ્ધિષ્ ॥૪૯॥

મા મુદ્ધત મા રજ્યત મા દ્વિષ્યત इष्टાનિષ્ટાર્યેષુ ।

સ્થિરં इच्छત यदि चित्तं विचित्रध्यानप्रसिद्धे ॥૪૯॥

અન્યથાર્થ—(જઈ) જો (વિચિત્તજ્ઞાણપ્પ સિદ્ધીષ્) અનેક પ્રકારનાં ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે (ચિત્તં) ચિત્તને (ચિરં) સ્થિર કરવા (इच्छत) ઇચ્છતા હો. તો (इट्ठणिट्ठ अत्थેસુ) ઇટ્ઠ તથા અનિષ્ટ પદાર્થોમાં (મા) માં (મુજ્જહ) મોહ કરો. (મા) માં (રજ્જહ) રાગ કરો. (મા) માં (દુસ્સહ) દ્વેષ કરો.

સાધાર્થ—વિવિધ પ્રકારનાં ધ્યાન તથા નિર્વિકલ્પ ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે ચિત્તને સ્થિર કરવું જોઈએ. અને ચિત્તને એકાગ્ર કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો ઇટ્ઠ ૩૫ ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે તેમાં રાગ અને મોહ ન કરવો જોઈએ. તેમજ અનિષ્ટ વિષયોમાં દ્વેષ પણ કરવો જોઈએ નહિ. ધ્યાનનાં ચાર ભેદ છે. આર્ત, રોદ, ધર્મ અને શુક્લ.

ધ્યાન કરવા યોગ્ય મંત્રો.

पणतीस सोल छप्पण चदु दुगमेगं च जवह झाएह ।

परमेष्ठिवाचयाणं अण्णं च गुरुवणसेण ॥५०॥

पञ्चत्रिंशत् षोडश षट्पञ्च चत्वारि द्विकं एकं च जपत ध्यायेत ।

परमेष्ठि वाक्त्रकानां अन्यत् च गुरुपदेशेन ॥५०॥

અન્યથાર્થ—(પરમેષ્ટિવાચચાણં) પરમેષ્ટિ વાચક (પણતીસ) પાંત્રીસ અક્ષરોને, (સોલ) સોળ અક્ષરોને (છપ) છ અક્ષરોને (પણ) પાંચ અક્ષરોને (ચતુ) ચાર અક્ષરોને (ત્રુગ) ત્રે અક્ષરોને (ત્ર) અને (ષંગ) એક અક્ષરને (ચ) અને (અર્ણ) બીજા મંત્રોને (ગુરુવચસેળ) ગુરુના ઉપદેશથી (જવહ) જપો અને (જાવહ) ધ્યાવો (ધ્યાન કરો).

સાર્થ—અરહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ એ પાંચ પરમેષ્ટિ છે. પરમેષ્ટિ એટલે પરમ છટ, તેમનું ધ્યાન કરવથી ભાવોની શુદ્ધિ અને વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરમેષ્ટિ વાચક ૫૬ ઘણાં છે. તેમાં ૩૫-૧૬-૬-૫-૪-૨-૧ પદનાં પરમેષ્ટિ વાચક ૫૬ મુખ્ય છે તે સિવાય ગુરુપદેશથી જે મંત્ર હોય તે પણ જપ કરવો.

૩મ અક્ષરનો મંત્ર—

જમો અરહંતાણં જમો સિદ્ધાણં જમો આચર્યાણં ।

જમો ઉચ્ચસાયાણં જમો લોષ સઘ્વસાહ્ણં ॥

૧૬ અક્ષરનો મંત્ર—અરહંત સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય સર્વ સાધુ ।

અથવા—અર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યો નમઃ ।

૬ અક્ષરનો મંત્ર—અરહંત સિદ્ધ કે નમોડર્હત્સિદ્ધેભ્યઃ ।

૫ અક્ષરનો મંત્ર—અ સિ આ ઉ સા કે નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ ॥

૪ અક્ષરનો, મંત્ર—અરહંત

૨ અક્ષરના મંત્ર—સિદ્ધ, ઓ હૌ.

૧ અક્ષરનો મંત્ર—હ્રીં

ૐમાં પંચપરમેષ્ટિ કેવી રીતે થએલ છે તેની સમજૂતી.

અરહંતા અસરીરા આદરિયા તદ્ ઉચ્ચજ્ઞયોષ્ણિણો ।

પદ્મમક્ષરણિવ્વણ્ણો ઓંકારો પંચપરમેષ્ઠી ॥

ભાવાર્થ—અરહંતનો પહેલો અક્ષર ‘ અ ’ સિદ્ધને અશરીરી કહે છે તેનો પછી પ્રથમ અક્ષર ‘ જ ’ આચાર્યનો પ્રથમ અક્ષર ‘ આ ’ ઉપાધ્યાયનો પ્રથમ અક્ષર ‘ ડ ’ મુનીનો પ્રથમ અક્ષર ‘ મ ’ એ પ્રમાણે જ+જ+આ+ડ+મ એ પાંચ અક્ષરોની સંધિ થઈને પંચ-પરમેષ્ઠિ વાચક (ઓ) બને છે. બીજા મંત્રો બાર હજાર છે તે ‘ નમસ્કાર કલ્પમાં આપેલા છે તેમાંથી જોઈ લેવા.

અરહંત પરમેષ્ઠિનું સ્વરૂપ,

જટુચતુષ્વાઈકમ્મો દંસણ સુહણાણવીરિયમઈઓ ।

સુહદેહત્યો અપ્પા સુદ્ધો અરિહો વિચિત્તિજ્ઞો ॥૫૧॥

નષ્ટચતુર્ધાતિકર્મઃ દર્શનમુલ્લ જ્ઞાનવીર્યમયઃ ।

શુભદેહસ્થઃ આત્મા શુદ્ધઃ અર્હન્ વિચિન્તનીયઃ ॥૫૨॥

અન્યથાર્થ—(જટુચતુષ્વાઈકમ્મો) ચાર ધાતીયા કર્મોનો નાશ કરવા વાલા (દંસણસુહણાણ વીરિયમઈઓ) અનંતદર્શન અનંતસુખ અનંતજ્ઞાન અનંત વીર્ય સહિત (સુહદેહત્યો) ઉત્તમ દેહમાં વિરાજમાન (સુદ્ધો) શુદ્ધ (અપ્પા) આત્મા (અરિહો) અરહંત પરમેષ્ઠિ છે તે (વિચિત્તિજ્ઞો) ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ—આઠ કર્મોમાંથી જ્ઞાનાવરણી દર્શનાવરણી મોહની અને અંતરાય એ ચાર ધાતીયાં કર્મ છે કારણ કે તે જીવના શુદ્ધ સ્વભાવને બ્રષ્ટ કરે છે તે ચાર કર્મોનો અરહંત ભગવાન નાશ કરે છે. તે ચાર કર્મોના નાશથી દર્શન, જ્ઞાન, સુખ ને વીર્ય એ ચાર ગુણ પ્રકટ થાય છે અરહંત ભગવાનને વેદની આયુ ગોત્ર ને નામ એ ચાર કર્મ બાકી રહે છે તેથી તેઓ દેહધારી હોય છે તેમને સાત ધાતુ રહિત પરમ ઔદારિક શરીર હોય છે અને તે ક્રુધા તૃષ્ણદિવ્યદાર દોષથી રહિત શુદ્ધ હોય છે તેથી તે ધ્યાન કરવાને યોગ્ય છે.

સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું સ્વરૂપ.

ખટ્વકકમ્મદેહો લોયાલોયસ્ય જાણઓ દદ્વા ।

પુરિસાચારા અપ્પા સિદ્ધો જ્ઞાણહ લોયસિહરત્યો ॥૫૨॥

નષ્ટાષ્ટકર્મદેહઃ લોકાલોકસ્ય જ્ઞાયકઃ દૃષ્ટા ।

પુરુષાકારઃ આત્મા સિદ્ધઃ ધ્યાયેત લોકસિત્તરસ્ય ॥૫૨॥

અન્યથાર્થ—(ખટ્વકકમ્મદેહો) આઠ કર્મ રૂપ દેહનો નાશ કરનાર (લોયાલોયસ્ય) લોકાલોકને (જાણઓ) બાણુવાવાળો (વટ્ઠા) જોવાવાળો (પુરિસાચારો) પુરુષાકારનો ધારક (લોય-સિહરત્યો) લોકના અગ્રભાગમાં ગિરાજમાન (અપ્પા) આત્મા (સિદ્ધો) સિદ્ધ પરમેષ્ઠિ છે તેને (જ્ઞાણહ) ધ્યાવો.

ભાવાર્થ—અરહંત ભગવાન ચૌદમા ગુણસ્થાનને અંતે સર્વ કર્મોનો નાશ કરે છે કોઈ કર્મ બાકી રહેતું નથી. કર્મોના સમુહને કાર્માણુ શરીર કહે છે સર્વ કર્મોનો નાશ થવાથી કાર્માણુ શરીર પણ રહેતું નથી તેમજ ખીજું નો કર્મ એટલે પરમ ઔદારિક શરીર પણ રહેતું નથી અનંત દર્શનને અનંત જ્ઞાન થવાથી અહંત અવસ્થામાંજ સર્વજ્ઞ થઈને લોકે તથા અલોકની સર્વ વસ્તુને બાણુતા થયા હતા તે કર્મોનો પણ નાશકરીને મોક્ષમેળવીને ચરમ દેહથી કિંચિત ન્યૂત આકારે ઉર્ધ્વ ગમન સ્વભાવથી લોકના અંત સુધી ઉપર જાય છે આગળ ધર્મ દ્રવ્ય ન હોવાથી ગમન થતું નથી તેથી લોક શિખર પર થોભી જાય છે તે સિદ્ધ ભગવાન છે તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

આત્માર્થ પરમેષ્ઠિનું સ્વરૂપ.

દંસણ જાણ પહાળે વીરિયચારિત્તવરતર્કચારે ।

અપ્પં પરં જ્ઞ જુંજઈ સો આચરિઓ મુળી મેથો ॥૫૩॥

દર્શન જ્ઞાનપદાને વીર્યચારિત્રવરતપ-આચારે ।

આત્માનં પરં ચ મુનક્તિ સઃ આચાર્યઃ મુનિઃ ધ્યેયઃ ॥૬૩॥

અન્વયાર્થ—૧ (દંસજ્ઞાનપદ્ધાને) દર્શન તથા જ્ઞાન મુખ્ય છે જેમાં એવા (ચોરિયચારિત્રવરતપાચારે) વીર્ય, ચારિત્ર અને શ્રેષ્ઠ તપ એ પાંચ આચારોમાં (અર્પણ) પોતાને (જ) અને (પરં) ખીજને (જુંજઈ) જોડે છે-લાગાવે છે (સો) તે (મુણી) મુનિ (આચરિઓ) આચાર્ય છે તે (જ્ઞેઓ) ધ્યાન કરવાને યોગ્ય છે.

લાવાર્થ—સમ્યગ્દર્શનમાં ઉપયોગને પરિણમન કરવું દર્શનાચાર છે. સમ્યજ્ઞાનમાં પ્રવર્તવું જ્ઞાનાચાર છે. વીતરાગચારિત્રમાં લાગવું ચારિત્રાચાર છે. તપમાં લાગવું તપાચાર છે. એ ચાર આચાર કરવામાં પોતાની શક્તિ ન છુપાવવી તે વીર્યાચાર છે. તે આચારોને પોતે પાળે છે ને પોતાના શિષ્યોને એ આચારો પાળવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે એ આચાર્ય પરમેષ્ઠિ છે. ને ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

ઉપાધ્યાયનું સ્વરૂપ.

જો રયણત્તયજુત્તો ણિચં ધમ્મો વણસણેણિરદો ।

સો ઉવદ્ધાઓ અપ્પા જદિવરવસહો જમો તસ્સ ॥૬૪॥

યઃ રત્નત્રયયુક્તઃ નિત્યં ધર્મોપદેશને નિરતઃ ।

સઃ ઉપાધ્યાયઃ આત્મા યતિવરવૃષભઃ નમસ્તસ્મૈ ॥૬૪॥

અન્વયાર્થ—(જો) જે (રયણત્તયજુત્તો) રત્નત્રય સહિત છે (ણિચં) કેશમાં (ધમ્મો વણસણે) ધર્મોપદેશ દેવામાં (ણિરદો) લવખીન છે (સો) તે (જદિવરવસહો) યતીશ્વરોમાં શ્રેષ્ઠ (અપ્પા) આત્મા (જ્ઞેજ્ઞાઓ) ઉપાધ્યાય છે. (તસ્સ) તેમને (જમો) નમસ્કાર દો.

ભાવાર્થ—સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, ને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણને સ્તનત્રય કહે છે. જે સ્તનત્રયને ધારણ કરે છે, સદા ધર્મનો ઉપદેશ ને સ્વાધ્યાયમાં રત રહે છે એટલેકે મુનિઓને બ્રહ્માવે છે, તે ઉપાધ્યાય છે ને ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તેમને મારા નમસ્કાર હો.

સાધુ (મુનિ) નું સ્વરૂપ.

દંસજનાણસમગ્ગં ^{મોક્ષ} મોક્ખસ્સ મો હુ ચારિત્તં ।

સાધયદિ ણિચ્છુદ્ધં સાહુ સ મુણિ, ણમો તસ્સ ॥૫૫॥

દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં માર્ગ મોક્ષસ્ય યઃ હિ ચારિત્રમ્ ।

સાધયતિ નિત્યશુદ્ધં સાધુઃ સઃ મુનિઃ નમઃ તસ્મૈ ॥૫૫॥

અન્યવાર્થ—(જો) જે (મુણી) મુનિ (દંસજનાણસમગ્ગં) સમ્યક્દર્શન ને સમ્યક્જ્ઞાન સહિત (મોક્ખસ્સ) મોક્ષના (મગ્ગં) માર્ગસ્વરૂપ (ણિચ્છુદ્ધં) સદા શુદ્ધ (ચારિત્તં) ચારિત્રને (હુ) ખરેખર. (સાધયદિ) સાધે છે (સઃ) તે (સાહુ) સાધુ છે. (તસ્સ) તેમને (ણમો) નમસ્કાર હો.

ભાવાર્થ—સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન સિવાય ચારિત્ર કાર્ય-કારી નથી. જે ચારિત્ર સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન પૂર્વક છે તે મોક્ષનું કારણ છે. એવા મોક્ષનું કારણભૂત સદા શુદ્ધ (રાગદ્વેષાદિથી રહિત) ચારિત્રની જે મુની સાધના કરે છે તે સાધુ પરમેશ્વી છે તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તેમને નમસ્કાર હો.

નિશ્ચયનયથી ક્યેય, ક્યાતા, ક્યાનનું સ્વરૂપ.

જં કિંચિ વિ ચિંતંતો નિરોહવિત્તી હવે જદા સાહુ ।

લક્કણય ઇયત્તં તદાહુ તં તસ્સ ણિચ્ચયં જ્ઞાણં ॥૫૬॥

યત્ કિશ્ચિદપિ ચિન્તયન્ નિરોહવૃત્તિઃ ભવતિ યસ્ય સાધુઃ ।

લબ્ધ્વા એકત્વં તદા આહુઃ તત્ તસ્ય નિશ્ચયં ક્યાનમ્ ॥૫૬॥

અન્યથા—(જદા) જ્યારે (સાધુ) સાધુ (પયત્તં) એકા-
ગ્રતાને (લઙ્કાણય) મેળવીને (જં કિંચિવિ) જે કંઈ પણ (ચિંતંતો)
ચિંતવન કરે છે ત્યારે (ગિરીહવિત્તો) ધૃત્તારહિત પ્રવૃત્તિવાળો (હવે)
ભાય છે (તદા) ત્યારે (તસ્ય) તે (મુતીં) (તં) તે ધ્યાન (ગિચ્ચયં)
નિશ્ચય (જ્ઞાણ) ધ્યાન છે એમ (શ્રી ૪૧) આચાર્ય કહે છે.

તથા—

ભાવાર્થ—ધ્યેયપદાર્થમાં એ (જોત) થઇને જે તે પદાર્થને
ચિંતવતો સાધુ જ્યારે નિરંદ્ર વૃત્તિ (લે) સર્વે પ્રકારની ધૃત્તિઓથી
રહિત થાય છે ત્યારે (તુ) ધ્યાન નિશ્ચય (જો) ધ્યાન છે એમ આચાર્ય કહે
છે નિરંદ્ર વૃત્તિથી વસ્તુનું ચિંતવન કરવું તે નિશ્ચય ધ્યાન છે.

પરમ ધ્યાનનું લક્ષણ.

મા ચિદ્દહ માં જંપહ માં ચિંતહ કિં પિ જેણ હોઈ ચિરો ।
અપ્પા અપ્પમ્મિ રઓ ઇણમેવ પરં હવે જ્ઞાણે ॥૫૭॥
મા ચેષ્ટત માં જલ્પત માં ચિન્તયત કિમપિ યેન ભવતિ સ્થિરઃ ।
આત્મા આત્મનિ રતઃ ઇદમેવ પરં ભવતિ ધ્યાનમ્ ॥

અન્યથા—(કિંપિ) કંઈ પણ (મા ચિદ્દહ) ચિંતા ન કરો
(મા જલ્પત) ન બોલો (મા ચિંતહ) ન વિચારો. (જેણ) જેથી
(અપ્પા) આત્મા (અપ્પમ્મિ) આત્મામાં (રઓ) તલ્લીન થઇને
(ચિરો) સ્થિર (હોઈ) થાય (ઇણમેવ) આજ (પરં)
ઉત્કૃષ્ટ (જ્ઞાણ) ધ્યાન (હવે) છે.

ભાવાર્થ—હે શાન્તી પુરૂષો તમે કાલથી કંઈ પણ ચેષ્ટા ન કરો
વચનથી કંઈ પણ ન બોલો, મનથી કંઈ પણ વિચાર ન કરો, જેથી
તમારો આત્મા પોતાનામાં તલ્લીન થઇને સ્થિર થઇ જાય. આવી રીતે
આત્મામાં તલ્લીન થવું તે પરમ ધ્યાન છે.

મન વચન અને કાયાની ક્રિયાઓ રોકવાથી શુદ્ધ આત્મ ધ્યાન થાય છે પોતાના આત્મામાં લીન થવું તે પરમ ધ્યાન છે પંચ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન શુભધ્યાન છે ને પ્રુણધનું કારણ છે તે શુદ્ધ ધ્યાન નથી પરંતુ શુદ્ધ ધ્યાન સુધી પહોંચવાનો માર્ગ છે અનુકર્મે ઉન્નતિ કરીને પંચ પરમેષ્ઠીના ધ્યાનને પણ છોડીને પોતાના આત્મામાં લીન થવું પરમ ધ્યાન છે તે સાક્ષાત મોક્ષનું કારણ છે સર્વે પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પો નાશ કરીને આત્મામાં સ્થિરતા તેજ પોતાના આત્મામાં તક્ષીન થવું છે એ સ્થિરતા મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિને રોકવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

ધ્યાનમાં લીન થવા તપશ્ચતવ્રત ધારણ કરો.

તવસુદવદવં ચેદા જ્ઞાણરહધુરંધરો હવે જમ્હા ।

તમ્હા તત્તિયણિરદા તલ્લહીય સદા હોહ ॥૫૮॥

તપ્, શ્રુતવ્રતવાન ચેતા ધ્યાનરથધુરન્ધરઃ ભવતિ યસ્માત્ ।

તસ્માત્ તત્તિવતયનિરતાઃ તલ્લબ્ધ્યૈ સદા ભવત ॥૫૯॥

અ-વચાર્થ—(જમ્હા) જેથી (તવસુદવદવં) તપ શ્રુત વ્રતવાળો (ચેદા) આત્મા (જ્ઞાણરહ ધુરંધરો) ધ્યાન રૂપી રથની ધુરાનો હવે (હવે) થાય છે (તમ્હા) તે કારણથી (તલ્લહીય) તે ધ્યાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તમે (સદા) હંમેશાં (તત્તિય ણિરદા) તે ત્રણેમાં લવલીન (હોહ) થાઓ.

ભાવાર્થ—તપ કરવાવાળો, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાવાળો અને વ્રત પાળવાવાળોજ શુભ કે શુદ્ધ ધ્યાન કરી શકે છે તે હેતુથી ધ્યાન કરવાને માટે હંમેશાં તપ કરવું, શાસ્ત્ર જાણવું તથા, વ્રત કરવું જરૂરનું છે.

પહેલાં ધ્યાન ને મોક્ષનું કારણ બતાવી તે ધ્યાન કરવાને ઉપદેશ કર્યો છે. પરંતુ તેને કોઈ એકાન્ત રૂપ સમજી ચારિત્ર્યે અનાવશ્યક ન સમજી એસે. માટે આ ગાથામાં તપ કરનાર વ્રત પાળનાર

અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરનાર મુનીજ ધ્યાન કરી શકે છે એમ બતાવ્યું છે એ માટે તમે પણ તપસ્વી, વ્રતી, અને શ્રુતજ્ઞાની બનો ત્યારેજ ધ્યાનની સિદ્ધિ થશે અન્યથા નહિ.

અન્યકર્તાની પ્રાર્થના.

દ્વવસંગમિણં મુણિનાહા દોસ સંચયચુદા સુદપુણ્ણા ।
 સોધયંતુ તણુસુત્તધરેણ નેમિચંદ્રમુણિના મણિયં જં ॥૫૯॥
 દ્રવ્યસંગ્રહં इदं મુનિનાથાઃ દોષસંચયચુતાઃશ્રુતપૂર્ણાઃ ।
 સોધયન્તુ તનુસૂત્રધરેણ નેમિચંદ્રમુનિના મણિતંયત્ ॥૫૯॥

અન્યાર્થ—(તણુસુત્તધરેણ) અલ્પ શાસ્ત્રના જ્ઞાતાઃ મેં (નેમિચંદ્રમુણિના) નેમિચંદ્ર મુનિએ (જં) જે (જ્ઞં) આ (દ્વવસંગ્રહ) દ્રવ્ય સંગ્રહ નામનો ગ્રંથ (મણિયં) કહ્યો છે તેને (સુદપુણ્ણા) હે શાસ્ત્રોના પાઠી-અભ્યાસીઓ (દોસસંચયચુદા) દોષ, સમૂહથી રહિત (મુણિનાહા) મુનિઓના નાથ (સોધયંતુ) શુદ્ધ કરો.

ભાવાર્થ—અલ્પ જ્ઞાન ધારી નેમિચંદ્ર મુનિએ આ દ્રવ્ય સંગ્રહ રચ્યો છે તેને નિર્દોષ, પૂર્ણ જ્ઞાની આચાર્યો શુદ્ધ કરે.

જે કે નેમિચંદ્ર આચાર્ય જે આ દ્રવ્ય સંગ્રહના કર્તા છે તે સિદ્ધાન્ત ચક્રવર્તી અને સમર્થ વિદ્વાન મહર્ષિ થઈ ગયા છે છતાં તે પોતાની લઘુતા પ્રકટ કરી જે આચાર્યો પૂર્ણ જ્ઞાની છે અને તત્ત્વો બાણુવાને દોષ રહિત છે તેમને પ્રાર્થના કરે છે કે જો આ ગ્રંથમાં કોઈ ભૂલચૂક હોય તો તેઓ તેને શુદ્ધ કરી બાણુ ને બાણુાવે.

તૃતીય અધિકાર સંપૂર્ણ.

इति श्री नेमिचंद्र सिद्धान्त चक्रवर्ति विरचितः
 बृहद्रव्य संग्रहः समाप्तः

મુદ્રણસ્થાન : 'વસંત' મુદ્રણાલય
મુદ્રક : શ્રીમનલાલ ઉશ્વરદાસ મહેતા
ધોળાંટા રોડ : : અમદાવાદ.

અવશ્ય જોવાનું.

વર્તમાનમાં આપણા સમાજમાં ભદ્રારકો અને મુનિયો ત્યાગીઓનાં શિશુશાચાર અથવા વિષય કપાયોની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે વધતા જાય છે, તે આપણે જાણવાની કે ખરા જોટાની પરીક્ષા કરવાની અને સાચને ગૃહણ (આદર) ને બેથી ઢાંગિયોનો ત્યાગ કરવાની ખાસ જરૂર છે, તે માટે જુઓ

ભદ્રારક મીમાંસા

ત્યાગ મીમાંસા

ર. આદ્યા.

૬-૧-

૦-૦-૬

પતા—પં. છોટાલાલ નાથૂરામ પરવાર.

C/o શેઠ પ્રેમચંદ મોતી ૧૯

જૈન દિગમ્બર બોડીંગ હાઉસ

સલાપોસ રોડ અમદાવાદ.

અથ—માષ્ટર કાલુરામ રાજેન્દ્ર કુમાર પરવાર

રતલામ સ્ટોર જૂના તોપખાના

રતલામ (માળવા)

